

НАУКОВО-УЧБОВИЙ ЦЕНТР
ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИ "КРИМАРТ"

Серія "Практикум слідчого"

К.І.Дяченко
Н.В.Шость

**ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ
РОЗСЛІДУВАННЯ СПРАВ
ПРО ЗЛОЧИНИ НЕПОВНОЛІТНІХ**

Методичний посібник

1997

КОНСТАНТА

НАУКОВО-УЧБОВИЙ ЦЕНТР
ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИ "КРИМАРТ"

Серія «Практикум слідчого»

К.І. Дяченко, Н.В. Шость

**ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ
РОЗСЛІДУВАННЯ СПРАВ ПРО ЗЛОЧИНИ НЕПОВНОЛІТНІХ**

Методичний посібник

код екземпляра
26551

Харків
Приватне видавництво "Константа"
1997

X 629.381
Д 99

Відповідальний редактор
Редактор
Технічні редактори
Художні редактори

К.Л. Пінчук
Л.П. Зябченко
Г.П. Ульяніч
Є.М. Сін

Автори: ДЯЧЕНКО Клара Іванівна – старший прокурор Головного слідчого управління Генеральної прокуратури України, старший радник юстиції;
ШОСТЬ Надія Василівна, академік Національної академії проблем людини, професор ІПК Генеральної прокуратури України, старший радник юстиції, відмінник освіти України.

Рецензент:

ЗЕЛЕНЕЦЬКИЙ Володимир Серафимович, професор ІПК Генеральної прокуратури України, доктор юридичних наук, старший радник юстиції, почесний робітник прокуратури.

ISBN 966-7309-02-9

К.І. Дяченко, Н.В. Шость
ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ СПРАВ ПРО ЗЛОЧИНИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Харків: Видавництво "Константа", 1997 р., 56 с.

© Дяченко К.І., Шость Н.В., 1997 р.
© Дизайн видавництво «Константа», 1997р.
© Дизайн обкладинки видавництво «Константа», 1997р.

ISBN 966-7309-02-9

Видавництво "Константа", 310145, Харків, вул. Космічна, 26, к. 113

тел. (0572) 30-36-88, 30-38-34

ПЕРЕДМОВА

Злочинність неповнолітніх займає значне місце в загальній злочинності, а в деяких регіонах держави вона постійно знаходиться на високому рівні. При розслідуванні справ про злочини неповнолітніх, про вчинення ними суспільно небезпечних діянь прокурори визначають низький рівень професійної майстерності деяких, особливо молодих, слідчих, які розслідують ці справи. Ними нерідко не додержуються ті вимоги кримінально-процесуального закону, які передбачені, внаслідок чого справи повертаються прокурорами і судами на додаткове розслідування.

В зв'язку із внесеними суттєвими змінами в законодавство щодо неповнолітніх, які вчинили злочин, виникла нагальна необхідність розглянути особливості, яких повинні дотримуватися слідчі. Додержання вимог при розслідуванні, які передбачені спеціальними статтями і спеціальною главою кримінально-процесуального кодексу, має велике значення як для якості розслідування, так і для захисту прав і законних інтересів неповнолітніх.

В практичному посібнику для слідчих і прокурорів автори розглядають особливості соціально-психологічного характеру, пов'язані з суб'єктом злочину, кримінально-процесуального характеру, а в деякій мірі і тактичні питання, які можуть застосовуватися, виконуватися і додержуватися слідчими і прокурорами.

Беручи до уваги, що особливості процесуального характеру пов'язані із загальними положеннями Закону і що відокремити їх в деяких випадках неможливо, для усвідомлення специфіки процесуального закону ми в деяких випадках розглядаємо загальні положення при застосуванні спеціальних норм при розслідуванні цієї категорії справ.

Особливості попереднього слідства у справах про злочини неповнолітніх

Особливості провадження у справах про злочини неповнолітніх передбачені главою 36 Кримінально-процесуального кодексу." В ст. 432 КПК — "Порядок провадження у справах про злочини неповнолітніх" — підкреслюється, що порядок провадження визначається загальними правилами Кодексу і, крім того, статтями цієї глави.

При цьому слід мати на увазі, що особливості, передбачені главою 36 КПК, застосовуються про злочини осіб, які на момент провадження кримінальної справи не досягли 18-річного віку.

Відповідно до ст.10 Кримінального кодексу" кримінальна відповідальність настає для осіб, яким до вчинення злочину минуло 16 років і лише за вчинення найбільш тяжких злочинів — 14 років.

До злочинів, які передбачені ч.2 ст.10 КК віднесені: вбивства (ст.93—98), посягання на життя судді, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку або військовослужбовця (ст.190'²⁾), умисне заподіяння тілесних ушкоджень, що спричинили розлад здоров'ю (ст. 101—104,106 ч.І і 189"), згвалтування (ст.117), крадіжки (ст.81, 86, 140, 223, 229²⁾), грабежі (ст. 82, 86^і, 141, 223, 229²⁾),

1) В подальшому будуть скорочено подаватися назви Кримінального кодексу — КК, Кримінально-процесуального — КПК, а також слово "Україна" буде опускатися: мова йде тільки про законодавчі акти України.

2) 31 жовтня 1996 р. ст.10 КК доповнена ст.190¹, якою передбачена відповідальність з 14 років за посягання на життя працівника правоохоронного органу. До працівників правоохоронних органів ст.2 Закону "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" від 23 грудня 1993 р. віднесено працівників органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, митних органів, органів державного контролю, державної податкової служби, державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони, інших органів, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. Відповідно до цього Закону захисту підлягають також і працівники Антимонопольного комітету, які беруть безпосередню участь в оперативній діяльності, нагляді і контролі за виконанням законів.

Підлягають захисту також близькі родичі працівників правоохоронних органів. Відповідно до п.2 ст.2 цього Закону, близькими родичами працівників правоохоронних органів вважаються — батьки, дружина (чоловік), діти, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки, посягання на життя, здоров'я, житло і майно яких перешкоджає виконанню працівниками суду і правоохоронних органів покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав.

розбої (ст.86, 86¹, 142, 223 ч.2, 229² ч.3), злісне або особливо злісне хуліганство (ст.206 ч.2 і 3), умисне знищення або пошкодження державного, колективного майна чи індивідуального майна громадян, що спричинило тяжкі наслідки (ст. 89 ч.2 і 3, 145 ч.2), а також умисне вчинення дій, які можуть викликати аварію поїзда (ст.78), пошкодження об'єктів магістральних нафто-газо- та нафтопродуктоводів за обтяжуючих обставин (ст.78 ч.2 і 3). Цей перелік злочинів, за вчинення яких настає кримінальна відповідальність з 14 років, вичерпний.

Особливості слідчих дій, які передбачені КПК щодо неповнолітніх, які вчинили злочин, можна розділити на дві групи. До **першої** групи відносяться особливості, пов'язані з віком, фізичним і психічним розвитком свідків, обвинувачених і потерпілих.

До вікових особливостей відносяться такі:

- *недостатній життєвий досвід в сукупності з тенденцією до узагальнення;*
- *схильність до наслідування;*
- *схильність до впливу оточуючого середовища, підбурюванню інших осіб при груповому спілкуванні, особливо з участю дорослих;*
- *бажання показати себе самостійним, зміцнити свій престиж, повагу до себе в середовищі, в якому буває неповнолітній, звільнення від контролю і опіки з боку батьків, вихователів тощо;*

- специфічне трактування таких понять як сміливість, чесність, дружба;
- неправомірна поведінка в конкретних життєвих ситуаціях;
- недостатній розвиток, а інколи і повна відсутність самокритичного відношення до своїх вчинків, до вчинків інших.

Ці особливості, які мають відношення до віку неповнолітнього, повинні добре знати слідчі, на яких покладено обов'язок розслідування цих злочинів. Ігнорування особливостей, пов'язаних із суб'єктом, негативно впливає на ефективність і якість розслідування. Крім того, вікові особливості впливають на оцінку суспільної небезпеки вчиненого. В залежності від віку є можливість забезпечити виховний вплив на неповнолітнього без застосування кримінального покарання.

Виходячи із вікових особливостей, слід розглядати і **другу** групу особливостей розслідування злочинів, які слідчий повинен знати досконально. Це ті особливості, які передбачені кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством, тобто особливості, пов'язані із суб'єктом злочину, і які вимагають уваги, такту, об'єктивності і справедливості. Ці особливості передбачені низкою статей загальної частини кримінально-процесуального кодексу, а також нормами глави 36.

Ми не будемо розглядати докладно загальні вимоги кримінально-процесуального закону щодо провадження у кримінальних справах про вчинені злочини. Але на деяких з них ми зупинимося тільки в межах особливостей, що стосуються неповнолітніх.

Зазначені особливості є підставою для того, що законодавець в ст.Ш КПК передбачає, що у всіх випадках, коли злочин вчинено неповнолітнім, обов'язкове попереднє слідство слідчими органів внутрішніх справ. Але це не позбавляє органи дізнання порушити кримінальну справу. Повноваження органів дізнання по злочинам неповнолітніх обмежуються тільки невідкладними слідчими діями і якщо органом дізнання буде встановлено, що злочин вчинено неповнолітнім, він повинен передати справу слідчому. Крім того, орган дізнання не має права закрити кримінальну справу за винятком випадків, коли, відповідно до ст.6 п.5 КПК, кримінальна справа не порушена, а порушена підлягає закриттю щодо особи, яка не досягла на час вчинення суспільно небезпечного діяння 11-річного віку.

Попереднє слідство про всі злочини неповнолітніх провадиться слідчими органів внутрішніх справ, слідчими органів безпеки, як того вимагає ч.2 ст. 112 КПК, за винятком тих справ, які віднесені законом до виключної підслідності слідчих прокуратури. І крім того, слідчі прокуратури мають право провадити слідство в справах про будь-які злочини, в тому числі і злочини неповнолітніх.

Попереднє слідство провадиться лише після порушення кримінальної справи. Ст.113 КПК зобов'язує негайно приступити до провадження слідства, якщо справа порушена ним або він її одержав від органу дізнання. Якщо справа порушена слідчим і прийнята до свого провадження, то складається єдина постанова про порушення справи і прийняття до свого провадження. Якщо справа приймається до провадження, то слідчий вносить постанову про прийняття справи до свого провадження.

Розслідування справи провадить лише той слідчий, який прийняв її до свого провадження, і орган дізнання може провадити слідчі дії тільки за дорученням слідчого, як це передбачено ст.114 ч.3 КПК, відповідно до якої слідчий може давати доручення, вказівки про провадження оперативно-розшукових і слідчих дій і вимагати від органів дізнання допомоги при провадженні окремих слідчих дій. Такі доручення і вказівки слідчого для органів дізнання є обов'язковими.

Слідчий має право доручати провадження слідчих дій слідчому або органу дізнання в інших районах, які повинні бути виконані в установленій ст.118 ч.1 КПК десятиденний строк.

Окреме доручення — це письмове прохання слідчого про проведення певної слідчої дії, яке надсилається за межі його слідчого району іншому слідчому або органу дізнання, які можуть провести цю слідчу дію швидко.

В окремому дорученні вказується орган, що його дає, орган, якому доручається виконання слідчої дії, короткий текст обставин справи, зміст слідчої дії, що має бути виконана. До окремого доручення додаються документи, що можуть бути потрібні на місці слідчому чи органу дізнання, які будуть виконувати слідчі дії, наприклад, постанова, санкціонована прокурором для проведення обшуку тощо.

Обставини, що підлягають встановленню по справам про злочини неповнолітніх

В ст.62 Конституції України проголошено, що "Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину". Кожний злочин повинен бути доказаним.

Обставини, що підлягають доказуванню в кожній кримінальній справі, передбачені ст.64 КПК. Відповідно до цієї норми закон} підлягають доказуванню:

- *подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину);*
- *винність обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину;*
- *обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності обвинуваченого, а також інші обставини, що характеризують особу обвинуваченого;*
- *характер і розмір шкоди, завданої злочином, а також розмір витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння.*

До предмету доказування, відповідно до вимог ст.23 КПК, входить також виявлення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину.

Доказування — це обов'язок слідчого, як зазначалося, по кожній кримінальній справі. Але по справам про злочини неповнолітніх ці обставини значно розширюються і деталізують деякі загальні положення, викладені в ст.64 і 23 КПК.

Крім того, ст.433 КПК передбачає додаткові обставини, які по справам неповнолітніх необхідно з'ясувати. До них закон відносить:

- *вік неповнолітнього (число, місяць, рік народження);*
- *стан здоров'я і загального розвитку неповнолітнього. При наявності даних про розумову відсталість, не пов'язану з душевним захворюванням, повинно бути також встановлено, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними;*
- *характеристика особи неповнолітнього;*
- *умови життя і виховання неповнолітнього;*
- *обставини, які негативно впливали на неповнолітнього;*
- *наявність дорослих підмовників і інших осіб, які вчинили втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність.*

Всі ці питання значно конкретизують предмет доказування по справам про злочини неповнолітніх, а також визначають застосування засобів, з допомогою яких повинні з'ясуватися ці обставини.

Необхідно розглянути кожну обставину, яка повинна бути встановлена окремо по кожній кримінальній справі про злочини неповнолітніх.

1. **Вік неповнолітнього** повинен бути встановлений по документам про народження. Таким документом є свідоцтво про народження. Це має значення завжди, але особливо тоді, коли неповнолітній вчинив злочин в день свого народження, наприклад, в 14 чи 16 років, а кримінальна відповідальність за цей злочин настає з 14 або з 16 років. В день народження неповнолітній не вважається таким, що досяг 14 або 16 років, тому і кримінальній відповідальності він не підлягає. Документи про вік неповнолітнього повинні бути приєднані до справи в оригіналі або в копії. При цьому слідчий повинен перевірити відповідність копії документу з оригіналом. У разі невідповідності слідчий повинен із органу загсу одержати актовий запис про народження.

Особа вважається такою, що досягла певного віку не в день народження, а починаючи з наступної доби. При неможливості встановити точний вік неповнолітнього повинна бути призначена і проведена судовомедична експертиза по встановленню віку. Порядок призначення експертизи передбачено ст. 196 КПК — слідчий складає мотивовану постанову, в якій зазначається місце і час її складання, прізвище слідчого, справа, по якій провадиться експертиза, і її обґрунтування, назва експертної установи, перелік питань, з яких експерти повинні дати висновок.

Таким же шляхом може бути встановлений вік неповнолітнього, який не відповідає його паспортному віку, тобто коли фізичний і психічний розвиток з тих чи інших причин затримався і неповнолітній значно відстав від своїх ровесників.

При встановленні віку на підставі висновку судовомедичної експертизи слід мати на увазі, що експертиза не може дати точного віку. Днем народження вважається останній день того року (31 грудня), який названо експертами, а при визначенні віку мінімальною і максимальною кількістю років слід виходити з пропонованого експертами мінімального віку.

При відсутності документів про народження слідчий має можливість одержати виписку із Книги реєстрацій' актів громадянського стану, справки ф. № 1 паспортного відділення. Крім того, вік неповнолітнього можна встановити і по журналу обліку новонароджених медичної установи (пологового будинку чипологового відділення лікарні), де народився неповнолітній. Такі журнали зберігаються в архіві лікувальних закладів протягом 25 років.

Встановлення віку неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого, відповідно до вимог п.5 ст.76 КПК, є обов'язковим, якщо про вік його немає відповідних документів і їх неможливо одержати. Непризначення в цих випадках судовомедичної експертизи означає неповноту слідства і тягне за собою повернення справи на додаткове розслідування як прокурором, так і судом.

Іншими словами, встановлення віку неповнолітнього має велике значення для правильного вирішення кримінальної справи.

2. Що стосується розумової відсталості неповнолітнього, то

тут слід мати на увазі, що розумова відсталість неповнолітнього, не пов'язана з душевною (психічною) хворобою — це значне відставання від нормального рівня інтелектуального розвитку дитини раннього віку. Відомості про можливу розумову відсталість обвинуваченого або підозрюваного, про стан його здоров'я можуть бути одержані слідчим від батьків або осіб, які їх замінюють, вчителів, вихователів, ровесників та інших осіб, а також шляхом витребування необхідних документів, характеристик тощо.

Вирішення питання про наявність розумової відсталості пов'язане з використанням спеціальних наукових знань в галузі психології, педагогіки. Тому для одержання висновку про наявність розумової відсталості у неповнолітнього слід обов'язково призначати судово-психолого-психіатричну або судово-пси-холого-педагогічну експертизу. Така експертиза може бути проведена і судово-психіатрична, якщо ці експерти мають достатньо знань в галузі дитячої психології.

На розгляд експертизи можна ставити такі запитання:

— *чи є у неповнолітнього ознаки відставання в розумовому розвитку і від нормального для цього віку рівня інтелектуального розвитку, не пов'язані з психічним захворюванням, якщо є, то в чому вони виявляються;*

— *нормальному рівню розвитку якого віку відповідає фактично розвиток цього неповнолітнього;*

— *чи міг неповнолітній, враховуючи його психічний і розумовий розвиток, усвідомлювати свої дії і керувати ними.*

3. При розслідуванні справи про злочини неповнолітніх обов'язково необхідно долучити до справи розгорнуту характеристику з школи, з місця роботи, а також з

місця проживання. Крім того, необхідно одержати з Кримінальної міліції у справах неповнолітніх і Служби у справах неповнолітніх довідки про інформацію, яка може бути про цього неповнолітнього. Останні довідки можуть свідчити про те, чи знаходився неповнолітній на обліку, коли і за які правопорушення він був поставлений на облік, коли розглядався Службою у справах неповнолітніх, чи в судовому порядку, чи притягувався він до адміністративної відповідальності тощо.

4. По кожній справі повинні бути з'ясовані **умови життя і виховання неповнолітнього**, тобто встановлені факти, які стосуються сімейно-побутових умов його зовнішнього оточення. Це допоможе слідчому з'ясувати безпосередні причини, які привели неповнолітнього до вчинення злочину і зробити висновок про те, чи злочин є випадковим, чи він зумовлений причинами, які необхідно усунути.

Як свідчить практика, негативні відносини між батьками, де виховується неповнолітній, негативно впливають і на його виховання, поведінку тощо. Якщо в сім'ї неповнолітній був свідком пияцтва, злослів'я, бійок між батьками, сам він засвоює такі ж принципи поведінки і сам може поводитись так по відношенню до інших.

5. Слідчому необхідно звертати увагу на витоки виникнення у неповнолітнього антигромадських поглядів і звичок, тобто на **обставини, які негативно впливали на виховання неповнолітнього**: недоліки виховання в сім'ї, відсутність контролю з боку батьків за його поведінкою, негативний вплив друзів і дорослих злочинних елементів.

При цьому дуже важливим повинно бути з'ясування обставин, **по-перше**, які привели до формування злочинного наміру, по-друге, безпосередньо штовхнули неповнолітнього на скоєння злочину, і, нарешті, **по-третє**, умови, які сприяли підготовці і вчиненню злочину.

Для встановлення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину, слідчому слід допитати осіб, які добре знають умови життя сім'ї, виконання батьками або особами, які їх замінюють, обов'язків по вихованню неповнолітнього; побутове середовище та інтереси неповнолітнього, його поведінку вдома, в школі, на підприємстві; наявність раніше вчинених правопорушень і характер заходів, які застосовувалися до нього. Якщо неповнолітній на момент вчинення злочину не вчився, не працював, повинні бути з'ясовані причини такого становища, скільки часу це продовжувалося і чому.

6. **Наявність дорослих підмовників та інших осіб, які втягнули неповнолітнього у злочинну діяльність**, є обставиною, яка повинна бути встановлена. Як свідчить практика, значну частину злочинів неповнолітні вчиняють разом з дорослими і нерідко виконують їх завдання. Це питання буде розглянуто конкретно в подальшому. В постанові Пленуму Верховного Суду №5 від 26 червня 1981 р. "Про практику застосування судами України законодавства в справах про злочини неповнолітніх і про втягнення їх у злочинну та іншу антигромадську діяльність" в п.8 підкреслюється, що втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність являє собою підвищену суспільну небезпеку і обов'язок судів (слідчих) всебічно з'ясувати обставини, пов'язані з придбанням і вживанням спиртних напоїв, і вирішувати питання про притягнення таких осіб до адміністративної чи кримінальної відповідальності.

З початку провадження по справам про злочини неповнолітніх слідчий повинен встановити, чи не вчинений злочин з участю дорослих, оскільки це має значення для покарання неповнолітнього, для виявлення і усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочина.

В постанові Пленуму Верховного Суду №6 від 23 грудня 1983 р. "Про практику застосування судами України законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність" в п.4 зазначається: "втягнення неповнолітнього у вчинення злочину передбачає певні дії дорослої особи, пов'язані з безпосереднім психічним та фізичним впливом на неповнолітнього, вчинені з метою викликати у нього прагнення взяти участь у одному чи кількох злочинах. ...втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність передбачає всі види фізичного

насильства і психічного впливу (переконання, залякування, підкуп, обман, розпалювання почуття помсти, заздрості або інших низьких спонукань, пропозицію вчинити злочин, обіцянка придбати або збути викрадене, давання порад про місце і способи вчинення або про приховання слідів злочину, розпиття спиртних напоїв з неповнолітнім з метою полегшити схилення його до вчинення злочину та ін.). У тих випадках, коли втягнення неповнолітнього у злочинну чи іншу антигромадську діяльність, супроводжувалося заподіянням неповнолітньому тілесних ушкоджень, мордуванням, погрозою вчинити вбивство й іншими діями, що утворюють самостійний склад злочину, відповідальність повинна наставати за сукупністю вчинених дорослим злочинів".

При цьому слід мати на увазі, що в п.7 Постанови Пленуму Верховного Суду №6 підкреслюється, що злочин, передбачений ст.208 КК, вважається закінченим з моменту здійснення дорослим дій, спрямованих на втягнення неповнолітнього у злочинну чи іншу антигромадську діяльність, незалежно від того, чи вчинив неповнолітній злочин або інше правопорушення, зазначені в законі.

Іншими словами, склад злочину, передбаченого ст.208 КК, є формальним і дорослий повинен притягуватися до кримінальної відповідальності незалежно від наслідків його злочинних дій відносно неповнолітнього. Якщо в діях дорослого відсутні ознаки втягнення неповнолітнього, він повинен нести відповідальність за співучасть.

Затримання неповнолітнього як підозрюваного

Підозрюваним, відповідно до вимог ст.43¹ КПК, визнається особа, яка затримана по підозрінню у вчиненні злочину, або особа, до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого.

Затримання та взяття під варту як запобіжний захід можуть застосовуватись до неповнолітнього, — говориться в ст.434 КПК, — лише у виняткових випадках, коли це викликається тяжкістю вчиненого злочину, за наявності підстав і в порядку, що встановлений статтями 106, 148, 150, 155 і 157 КПК.

Іншими словами, неповнолітнього підозрюваного можна затримати лише в разі вчинення ним тяжкого злочину.

Відповідно до ст. 106 КПК, орган дізнання вправі затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, а згідно із ст.155 КПК, позбавлення волі повинно бути на строк не більше одного року.

Затримання можливе лише при наявності однієї з таких підстав:

— коли неповнолітнього застали при вчиненні злочину або безпосередньо після його вчинення;

— коли очевидці, в тому числі й потерпілі, прямо вкажуть на нього, що саме він вчинив злочин. При цьому слід мати на увазі, що припущення не може бути підставою для затримання. В ст.62 Конституції підкреслюється, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь;

— коли на підозрюваному або на його одягу, при ньому або в його житлі буде виявлено явні сліди злочину.

Ці підстави дають можливість підозрювати неповнолітнього у вчиненні злочину. Іншими даними, що дають підстави підозрювану особу у вчиненні злочину затримати, можуть бути:

— коли неповнолітній намагався втекти;

— коли він не має постійного місця проживання;

— коли його особа не встановлена, тобто для прийняття рішення про затримання необхідна наявність певного мотиву.

Затримання має невідкладний характер і робиться раптово. Одержання санкції прокурора для затримання закон не передбачає, але затримання — це слідча дія і вона

можлива лише після порушення кримінальної справи, так як підстава для порушення кримінальної справи виникає раніше, ніж підстава для затримання конкретної особи.

Про затримання неповнолітнього, підозрюваного у вчиненні злочину, орган дізнання складає протокол, який повинен відповідати вимогам статті 85 КПК. В протоколі зазначаються підстави і мотиви затримання, день, година, рік, місяць, місце затримання, пояснення неповнолітнього. При цьому, орган дізнання повинен пояснити підозрюваному його право на захист, передбачений ст.21 КПК: мати захисника, мати з ним побачення до першого допиту. Протягом 24 годин орган дізнання зобов'язаний письмово повідомити прокурора, а на вимогу останнього — подати матеріали, що стали підставою для затримання. Відповідальність за затримання неповнолітнього як підозрюваного несе орган дізнання або слідчий, у провадженні якого знаходиться кримінальна справа.

З моменту складання протоколу затриманий неповнолітній набуває права підозрюваного як самостійної процесуальної фігури із своїми правами і обов'язками.

Згідно із ст.43¹ КПК підозрюваний має право: знати, в чому він підозрюється, давати показання або відмовитися давати показання і відповідати на запитання, мати захисника і побачення з ним до першого допиту, подавати докази, заявляти клопотання і відводи, вимагати перевірки прокурором правомірності його затримання, подавати скарги на дії і рішення слідчого і прокурора.

Про роз'яснення цих процесуальних прав неповнолітнього затриманого як підозрюваного зазначається в протоколі затриманого або на окремому аркуші, який додається до протоколу.

Якщо неповнолітній був затриманий, його допит, згідно з вимогами ст. 107 КПК, проводиться негайно, а при неможливості негайного допиту — не пізніше 24 годин після затримання. До неможливостей негайного допиту віднесено: стан здоров'я неповнолітнього, нічний час, зайнятість слідчого або неможливість забезпечити участь захисника. Якщо слідчий одержав справу, а неповнолітній уже затриманий органом дізнання, він повинен з'ясувати обставини затримання: мають місце факти, коли неповнолітній декілька діб тримається без складання протоколу.

Присутність захисника при допиті неповнолітнього затриманого як підозрюваного є обов'язковою. Перед допитом неповнолітньому повинно бути роз'яснено зміст ст.43¹ КПК.

Слід підкреслити, що показання підозрюваного, як зазначено в ст.73 КПК, підлягають перевірці. Визнання неповнолітнім своєї вини може бути покладено в основу обвинувачення лише при підтвердженні визнання сукупністю доказів, що є в матеріалах кримінальної справи.

Затриманий неповнолітній поміщається в ізолятор тимчасового тримання і, таким чином, позбавляється не тільки волі, але й можливості продовжувати злочинну діяльність.

Затримання неповнолітнього як підозрюваного не може тривати більше 72 годин. За цей час орган дізнання або слідчий повідомляють прокурора про затримання, з'ясовують причетність його до злочину і вирішують питання про застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. За цей же час прокурор перевіряє обґрунтованість затримання і приймає одне із двох рішень: дає санкцію на арешт або приймає рішення про звільнення неповнолітнього.

Якщо орган дізнання встановить, що затримання неповнолітнього було необґрунтованим, він зобов'язаний негайно звільнити затриманого з власної ініціативи, не чекаючи вказівки прокурора.

Пред'явлення обвинувачення і допит неповнолітнього як обвинуваченого

Обвинувачений, як передбачено ст.43 КПК, стає таким після винесення постанови про притягнення як обвинуваченого слідчим, в провадженні якого знаходиться кримінальна справа. Орган дізнання відносно неповнолітнього таку постанову виносити не вправі.

Постанова виноситься в порядку, передбаченому статтею 131 КПК відразу ж після встановлення достатніх для цього доказів. Відкладати виконання цієї слідчої дії до того часу, коли будуть зібрані всі докази і всі обставини справи будуть з'ясовані, не слід. Це може привести до обмеження прав неповнолітнього обвинуваченого, поверхової перевірки його показань, що буде негативно впливати на якість розслідування злочину.

Постанова про притягнення неповнолітнього як обвинуваченого повинна відповідати вимогам статті 132 КПК, тобто в постанові повинно бути зазначено: хто склав постанову, місце і час її складання, назва справи, прізвище, ім'я та по батькові обвинуваченого, день, місяць та рік його народження; злочин, у вчиненні якого неповнолітній обвинувачується; час, місце та інші обставини вчинення злочину, наскільки вони відомі слідчому на цей момент, і статті Кримінального кодексу, якими передбачена відповідальність за ці злочини.

Постанова підписується слідчим, який її виніс. Копія постанови надсилається прокурору, який, відповідно до п.3 ч.2 ст.29 Закону про прокуратуру, повинен, здійснюючи нагляд, не допустити незаконного притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності.

Після притягнення неповнолітнього як обвинуваченого в кримінальному процесі з'являється його основний учасник, центральна фігура процесу — обвинувачений. Це значить, що і неповнолітній обвинувачений, і слідчий, який проводить розслідування вчинених злочинів, законом наділяються певними правами і обов'язками.

Обвинувачений зобов'язаний, відповідно до вимог ст.135 КПК, з'явитися за викликом слідчого у визначений ним час і день. Виклик неповнолітнього слідчий може здійснити по телефону, телеграмою, телефонограмою, як правило, через батьків або осіб, які їх замінюють. Якщо надсилається повістка, то вона вручається під розписку законному представникові із зазначенням часу вручення, як це передбачено ст.134 КПК. В повістці вказується, що він зобов'язаний забезпечити явку неповнолітнього до слідчого.

Порядок пред'явлення обвинувачення і допит неповнолітнього обвинуваченого, як зазначено в ст.438 КПК, провадяться за правилами, передбаченими статтями 140, 141, 142, 143 КПК.

Пред'явлення обвинувачення неповнолітньому провадиться з обов'язковою участю захисника. Порухення цієї вимоги закону є суттєвим порушенням кримінально-процесуального закону (ст.367 і 370 КПК), порушенням права на захист і тягне за собою у всіх випадках повернення справи на додаткове розслідування.

Слідчий при пред'явленні обвинувачення повинен роз'яснити неповнолітньому його права на попередньому слідстві, які передбачені статтями 43 і 142 КПК.

Під час провадження попереднього слідства у обвинуваченого неповнолітнього є такі права:

- *знати, в чому його обвинувачують;*
- *давати показання щодо пред'явлення йому обвинувачення або відмовитися давати показання і відповідати на запитання;*
- *подавати докази;*
- *заявляти клопотання про допит свідків, про проведення очної ставки, про приєднання до справи доказів, а також заявляти клопотання з усіх інших питань, які мають значення для встановлення істини в справі;*
- *заявляти відвід слідчому, прокуророві, експертів, спеціалістові і перекладачеві;*
- *з дозволу слідчого бути присутнім при виконанні окремих слідчих дій;*
- *знайомитися з усіма матеріалами справи після закінчення попереднього слідства;*
- *мати захисника і побачення з ним до першого допиту;*
- *подавати скарги на рішення і дії слідчого та прокурора.*

Слідчий згідно з вимогами статей 135 і 136 КПК, зобов'язаний забезпечити неповнолітньому обвинуваченому право на захист від пред'явленого йому обвинувачення і забезпечити охорону його особистих і майнових прав. Слідчий має право застосувати до неповнолітнього запобіжний захід, вимагати від нього явку і при неявці застосувати привід до органів розслідування.

Для забезпечення права неповнолітнього на захист ч.2 ст.438 КПК передбачено, що коли неповнолітній не досяг 16 років або якщо його визнано розумово відсталим, при пред'явленні йому обвинувачення та його допиті, за розсудом слідчого, прокурора, за клопотанням захисника можуть бути присутні педагог або лікар, батьки чи інші законні представники неповнолітнього, якщо один із батьків визнаний законним представником.

Цим особам, які присутні при пред'явленні обвинувачення і допиті неповнолітнього обвинуваченого, слідчий, відповідно до вимог ст.438 КПК, повинен роз'яснити їх права задавати неповнолітньому запитання і викликати свої зауваження.

Слід мати на увазі, що їх присутність при пред'явленні обвинувачення не є обов'язковою. Питання про цих осіб вирішує слідчий або прокурор з урахуванням того, чи сприятиме ця участь одержанню від обвинуваченого повних і правдивих показань.

При допиті неповнолітнього обвинуваченого в присутності педагога бажано, щоб він був з іншої школи. Мають місце факти, коли слідчий запрошує педагога із школи, де вчився чи вчиться неповнолітній, але вони знаходились в постійному конфлікті. При зустрічі з таким педагогом неповнолітній на допиті нічого не сказав. Тому якщо запрошується педагог з навчально-виховного закладу, де вчився чи вчиться неповнолітній, слідчий повинен з'ясувати це важливе питання.

Крім того, має значення і освіта педагога, тобто з учнями якого класу він працює: він повинен бути педагогом таких класів, в яких вчився неповнолітній. При розслідуванні справ про зґвалтування має значення і стать педагога, якого запрошує слідчий (чоловік або жінка). Закон не передбачає відвід педагога, але заздалегідь слід з'ясувати, які стосунки склалися у неповнолітнього з цим педагогом, з адміністрацією школи або училища, чи не знаходився неповнолітній в постійному конфлікті з цим педагогом. Головне завдання — це сприяти слідчому у встановленні психологічного контакту з обвинуваченим. А якщо у педагога немає такого контакту з неповнолітнім, то і допомоги він не може надати слідчому.

Не слід допускати до участі батьків, які негативно відносяться до правоохоронних органів, до правосуддя і можуть перешкодити слідчому встановити істину. Це може бути підставою для відмови їм від участі в допиті неповнолітнього. Про відмову в участі законного представника в проведенні такої відповідальної слідчої дії слідчий повинен винести мотивовану постанову з викладенням підстав відмови.

Лікар може бути запрошений до участі в слідчій дії тільки відносно неповнолітніх, які визнані розумово відсталими, з метою використання його спеціальних знань в галузі психології неповнолітніх.

Перед пред'явленням обвинувачення і допиті неповнолітнього обвинуваченого слідчий має можливість обговорити з педагогом, лікарем, законним представником методику і тактику проведення цих слідчих дій, зокрема, які запитання і в якій формі й послідовності треба їх ставити. Якщо особи, присутні під час допиту неповнолітнього, з дозволу слідчого, поставили запитання, вони заносяться до протоколу допиту, а якщо слідчий відводить поставлені запитання, то і ці запитання теж заносяться до протоколу (ст.168 КПК).

Порядок пред'явлення обвинувачення, визначений в ст. 140 КПК. Слідчий повинен упевнитися, що перед ним дійсно неповнолітній обвинувачений, шляхом ознайомлення з документами, які пред'явив неповнолітній або які знаходяться в матеріалах кримінальної справи і посвідчують особу (паспорт, свідоцтво тощо).

Участь захисника по справам про злочини неповнолітніх є обов'язковою. Тому слідчий перед пред'явленням обвинувачення повинен перевірити наявність у захисника ордера адвокатського об'єднання на ведення справи.

Пред'явлення обвинувачення неповнолітньому починається з того, що слідчий зачитує постанову про притягнення як обвинуваченого або надає йому можливість прочитати постанову самому. Після оголошення постанови про притягнення неповнолітнього як обвинуваченого слідчий повинен роз'яснити йому суть пред'явленого обвинувачення. Це роз'яснення повинно провадитись у формі, дохідливій для неповнолітнього, з обов'язковим зачитанням відповідної статті або статей Кримінального кодексу.

Виконання цих дій засвідчується підписом обвинуваченого, його захисника і слідчого на постанові із зазначенням дати пред'явлення обвинувачення. Якщо неповнолітній обвинувачений відмовляється від підпису на постанові про притягнення його як обвинуваченого, він повинен з'ясувати мотиви відмови і вони фіксуються слідчим на постанові. Про відмову обвинуваченого від підпису повідомляється прокурор. Таке повідомлення зобов'язує прокурора допитати неповнолітнього особисто про причини відмови.

Допит неповнолітнього обвинуваченого, згідно із ст.143 КПК, повинен бути проведеним негайно після його явки або приводу і в усякому разі не пізніше доби після пред'явлення обвинувачення. Як правило, допит провадиться після пред'явлення обвинувачення, удень, з обов'язковою участю захисника. Якщо допит почався увечері, то він повинен бути закінченим до настання нічного часу, тобто до 22 годин. Це необхідно для нормалізації умов допиту, щоб не було психологічного впливу щодо його показань.

На початку допиту слідчий повинен запитати неповнолітнього обвинуваченого, чи визнає він себе винним у пред'явленому обвинуваченні, а після цього пропонує дати показання по суті обвинувачення. Ці показання слідчий вислуховує і при необхідності ставить неповнолітньому окремі запитання.

Протокол допиту обвинуваченого повинен бути складений з дотриманням вимог, передбачених статтями 85 і 145 КПК. Тобто, в протоколі повинно бути зазначено місце і дата допиту, посада і прізвище слідчого, осіб, які присутні при допиті; час початку і закінчення допиту; прізвище, ім'я, по батькові неповнолітнього обвинуваченого, рік, місяць, день і місце народження, громадянство, національність, освіта, сімейний стан, місце роботи чи навчання, та інші відомості, що можуть бути необхідними за обставинами справи.

Показання і відповіді на поставлені запитання викладаються від першої особи і дослівно. Після закінчення допиту слідчий повинен дати протокол неповнолітньому для самостійного прочитання. Але за його проханням слідчий може протокол зачитати, про що зазначається в протоколі. Неповнолітній після ознайомлення із змістом протоколу має право вимагати доповнити протокол і внести в нього окремі поправки. Ці доповнення і поправки обов'язково повинні бути внесені до протоколу.

Протокол підписує обвинувачений, захисник і слідчий. Якщо протокол написаний на кількох сторінках, підписується кожна сторінка окремо. Якщо в допиті брали участь фахівці, законний представник, прокурор, всі вони повинні також підписати протокол.

Якщо неповнолітній відмовляється підписати протокол, то, відповідно до ч.4 і 5 ст.85 КПК, про це зазначається в протоколі за підписом слідчого і захисника. До протоколу можуть бути додані фотознімки, матеріали звукозапису, кінозйомки, відеозапису, плани, схеми та інші матеріали, які пояснюють запис допиту.

Застосування до неповнолітнього обвинуваченого запобіжних заходів.

Загальні підстави для застосування запобіжного заходу, передбачені ст. 148 КПК, застосовуються і до неповнолітніх. Такими підставами закон вважає:

— *можливість обвинуваченого, знаходячись на волі, скришитися від слідства і суду;*

- *перешкодження встановленню істини в кримінальній справі;*
- *зайняття злочинною діяльністю;*
- *тяжкість вчиненого злочину;*
- *особа неповнолітнього, його вік, стан здоров'я (ст.150 КПК).*

При наявності вказаних підстав до неповнолітнього може бути застосований один із запобіжних заходів, передбачених ст. 149 КПК: підписка про невиїзд, особиста порука, порука громадської організації або трудового колективу, застава, взяття під варту, передача неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють, а до неповнолітнього, який виховується в дитячій установі, — передача його під нагляд адміністрації установи.

Наявність достатніх підстав для застосування запобіжного заходу повинна вирішуватися у кожному конкретному випадку слідчим чи прокурором. При цьому беруться до уваги і обставини, передбачені ст.150 КПК: наявність чи відсутність постійного місця проживання, дані про можливість неповнолітнього схилити свідків чи потерпілих до дачі неправдивих показань, підтримувати зв'язок з антигромадськими, злочинними елементами, а також вчинити новий злочин.

Застосування запобіжного заходу до неповнолітнього, таким чином, не є обов'язковим. При відсутності підстав і при визнанні, що такий захід непотрібен, слідчий може обмежитися відібранням від неповнолітнього обвинуваченого письмового зобов'язання про явку його до слідчого, прокурора і в суд, що він повідомить слідчого про зміну місця перебування.

У разі нагальної необхідності запобігти злочиніві чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Про арешт або затримання неповнолітнього має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Запобіжний захід може бути застосований до неповнолітнього тільки після пред'явлення йому обвинувачення і допиту як обвинуваченого.

Ми не будемо розглядати порядок застосування таких запобіжних заходів як підписка про невиїзд, особиста порука, порука громадської організації або трудового колективу. Вимога до застосування цих запобіжних заходів є загальними як для дорослих, так і для неповнолітніх.

В зв'язку з тим, що законом від 20 листопада 1996 р. внесені зміни і доповнення до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексш, ст. 149 КПК, яка передбачає перелік запобіжних заходів, доповнена таким заходом як застава, який може застосовуватися і до неповнолітніх.

Поняття застави розкрито в ст.154¹ КПК: застава полягає у внесенні на депозит органу попереднього розслідування обвинуваченим або іншими фізичними чи юридичними особами (в тому числі, законними представниками його, батьками або особами, які їх замінюють, установами та закладами, де виховується чи утримується неповнолітній тощо) грошей чи передачі їм матеріальних цінностей з метою забезпечення належної поведінки, виконання зобов'язань не відлучатися з місця постійного проживання або з місця тимчасового знаходження без дозволу слідчого, явки за викликом до органу розслідування неповнолітнього, до якого застосовано цей запобіжний захід.

Розмір застави встановлюється з урахуванням обставин справи органом, який застосував запобіжний захід. У всіх випадках розмір застави не може бути меншим розміру цивільного позову, обґрунтованого достатніми доказами.

При внесенні застави обвинуваченому слідчим роз'яснюються його обов'язки і наслідки їх невиконання, а заставодавцю — у вчиненні якого злочину обвинувачується неповнолітній, щодо якого застосовується запобіжний захід і що в разі невиконання ним своїх обов'язків застава буде звернута в доход держави.

Міра запобіжного заходу у вигляді застави щодо неповнолітнього, який знаходиться під вартою, до направлення до суду, може бути обрана лише з дозволу прокурора, який давав санкцію на арешт.

Заставодавець може відмовитися від взяття на себе зобов'язань до виникнення підстав для звернення застави в доход держави. У цьому випадку він забезпечує явку обвинуваченого до органу розслідування для заміни йому запобіжного заходу на інший. Застава повертається лише після обрання нового запобіжного заходу.

Якщо обвинувачений порушує взяті на себе зобов'язання, застава звертається в доход держави. Але питання про звернення застави в доход держави вирішується не слідчим, а судом у судовому засіданні при розгляді справи. Питання про повернення застави також вирішується судом при розгляді справи. Якщо вчинено майновий злочин, то застава може бути звернена судом на виконання вироку в частині майнових стягнень¹⁾.

1) Урядовий кур'єр. – 1996 р. – 19 грудня.

Як свідчить практика, такі запобіжні заходи не завжди ефективні в період попереднього слідства. Неповнолітній не завжди чітко усвідомлює значення кожного із них. Тому законом передбачено ще й додатковий контроль за неповнолітніми, які після пред'явлення обвинувачення і допиту як обвинуваченого, не взяті під варту. Цей додатковий контроль здійснює Кримінальна міліція у справах неповнолітніх.

Слідчий, застосувавши один із запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту, повинен повідомити Кримінальну міліцію у справах неповнолітніх. В повідомленні повинно бути вказано, за який злочин неповнолітній притягається до кримінальної відповідальності, коли йому пред'явлено обвинувачення, який запобіжний захід застосовано.

На підставі такого повідомлення Кримінальна міліція у справах неповнолітніх, відповідно до вимог ст.5 Закону "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх" від 24 січня 1995 року і п.3 Положення про Кримінальну міліцію у справах неповнолітніх від 8 липня 1995 року, повинна взяти неповнолітнього на облік і в період попереднього слідства, контролюючи його поведінку, не допустити вчинення нових злочинів.

Крім загальних запобіжних заходів слідчий, відповідно до ст.436 КПК, може застосувати спеціальний захід, який застосовується тільки до неповнолітніх: віддати неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи, в якій виховується неповнолітній. Кожен з цих заходів застосовується окремо. Одночасно два запобіжних заходи обирати неможливо.

Але при застосуванні цих заходів слідчий повинен переконатися, що батьки або особи, які їх замінюють, один із них, адміністрація дитячої установи зможуть забезпечити належну поведінку і явку неповнолітнього до слідчого, прокурора і в суд.

При цьому слід мати на увазі такі моменти:

1. Передати неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють (опікуну, піклувальнику), **можливо за їх клопотанням або з ініціативи слідчого чи прокурора**, обов'язково за їх згодою, якщо є достатня інформація про належну поведінку цих осіб, їх стан здоров'я, моральне обличчя і можливість забезпечити належну поведінку. Згода батьків повинна бути оформлена слідчим у вигляді зобов'язання забезпечити нагляд

за поведінкою неповнолітнього і явку його до слідчого чи прокурора. Ці особи слідчим попереджаються про характер обвинувачення, яке пред'явлено неповнолітньому і про їх відповідальність в разі неналежного нагляду і несвоєчасного забезпечення явки до слідчого, прокурора або в суд.

Згідно до вимог ст.153 КПК, вони можуть нести майнову відповідальність у вигляді грошового стягнення, яке провадиться судом під час розгляду кримінальної справи. Законодавець не передбачає відповідальність за неналежне здійснення нагляду, а тільки за неявку до слідчого. Факти ухилення від явки в органи попереднього слідства підтверджуються спеціальним протоколом, де повинно бути зазначено: прізвище, ім'я, по батькові батька чи особи, яка його замінює, і дані, що свідчать про ухилення від явки до слідчого. При складанні протоколу слідчому необхідно з'ясувати, чи не було поважних причин неявки, допитати осіб про причини невиконання свого зобов'язання. Протокол прикладається до матеріалів справи при направленні її в суд.

Можливі факти, коли батьки чи особи, які їх замінюють, відмовляються від взяття під контроль неповнолітнього обвинуваченого. Така відмова повинна бути письмовою з викладенням мотивів відмови.

2. До дитячих закладів, в яких виховується або знаходиться неповнолітній, який вчинив злочина і до якого за розсудом слідчого можна застосувати запобіжний захід у вигляді передачі його адміністрації цього закладу для нагляду, віднесені такі заклади: школи-інтернати, приймальник-розподільник для неповнолітніх, школа або професійне училище соціальної реабілітації, центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх і виховно-трудова колонія.

За винятком школи-інтернату, всі дитячі установи є спеціальними, з належним контролем і передати неповнолітнього адміністрації цих установ можливо лише тоді, коли неповнолітній! виховувався в них, приймав ліісування, нарешті, відбував покарання, здійснив самовільний вихід або втечу і в цей період вчинив злочина, за який притягується до кримінальної відповідальності.

Адміністрація спеціальної установи також повинна дати свою згоду на одержання неповнолітнього під нагляд. При відсутності такої згоди слщчий не має права передати неповнолітнього обвинуваченого під нагляд. Що стосується школи-інтернату, то ці навчальні заклади не є спеціальними установами з відповідним режимом утримання і практично неповнолітні адміїстрації цих закладш не передаються.

Взяття неповнолітнього під варту

Згідно з вимогами ч.2 ст.29 Конституції України, "Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом". Але п.13 Перехідних положень Конституції передбачає, що "Протягом п'яти років після набуття чинності цієї Конституції зберіається існуючий порядок арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також порядок проведення огляду та обшуку житла або іншого володіння особи".

Взяття під варту як запобіжний захід щодо неповнолітнього може застосовуватися лише у виняткових випадках в зв'язку з вчиненням тяжкого злочину, як це передбачено ст.434 КПК.

Взяття під варту неповнолітнього може бути застосоване тільки із санкції прокурора на арешт. Відповідно до вимог ст. 157 КПК, прокурор перед санкцією на арешт повинен ретельно ознайомитися з матеріалами кримінальної справи і особливо з матеріалами, які є підставою для взяття під варту, і особисто допитати неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. Закон дає право санкціонувати взяття під варту як прокурору, так і заступнику прокурора міста чи району з населенням понад 150 тисяч, як це передбачено спеціальним наказом Генерального прокурора України.

Але при цьому прокурор не має права давати санкцію на арешт на підставі даних оперативної діяльності органів міліції, коли слідчий має намір, що якщо неповнолітній буде під вартою, то він повідомить все про вчинений злочин.

При допиті неповнолітнього прокурором ніхто не повинен бути присутнім. Санкція прокурора на арешт може бути отримана тільки на підставі представлених йому матеріалів, доказів вчинення цим неповнолітнім тяжкого злочину, роль його в злочині, вчиненому групою, разом з дорослим, можливість вчинення нових злочинів тощо.

В матеріалах, представлених прокурору для одержання санкції на арешт, повинні бути і всі необхідні дані про особу неповнолітнього, умови, в яких він виховується, дані про батьків або осіб, які їх замінюють і з якими неповнолітній мешкає, про причини, які сприяли вчиненню злочину. Тільки при сукупності всіх обставин справи прокурор може зробити висновок, що взяття під варту є єдиний можливий захід в конкретній ситуації.

При дачі санкції на арешт прокурор повинен роз'яснити неповнолітньому його право оскаржити санкцію до суду відповідно до вимог ст.236³ і 236⁴ КПК.

Одночасно з дачею санкції на арешт слідчий повинен вирішити питання про утримання неповнолітнього в місцях попереднього ув'язнення. Неповнолітні в місцях попереднього ув'язнення повинні утримуватися окремо від дорослих і з дорослими вони можуть утримуватися тільки у виняткових випадках із санкції прокурора. Ця вимога регламентується ст.8 Закону про попереднє ув'язнення від 30 червня 1993 року.

Необхідно також додержуватися вимог щодо неповнолітніх, які знаходяться в слідчому ізоляторі. Так, вказана норма Закону передбачає, що неповнолітній, який вперше притягується до кримінальної відповідальності, не повинен утримуватися з неповнолітніми, які раніше вчиняли злочини і знаходились в місцях позбавлення волі. Такі обмеження мають за мету не допустити негативного впливу на неповнолітніх, які раніше не були засуджені, не вчиняли злочинів. Про ці обмеження повинен вказати слідчий в постанові про застосування запобіжного заходу і в листі начальнику слідчого ізолятора.

Про взяття неповнолітнього під варту, відповідно до вимог ч.2 ст. 434 КПК, обов'язково сповіщаються письмово його батьки або особи, які їх замінюють. Таке повідомлення здійснює слідчий, який провадить попереднє розслідування. Якщо неповнолітній вчиться чи працює, про його затримання і взяття під варту повідомлення направляється адміністрації навчального закладу або за місцем роботи, як того вимагає ст. 161 КПК. До матеріалів справи повинна бути приєднана довідка про виконання цієї вимоги, якщо повідомлення було усне, або копія письмового повідомлення.

Питання про порядок оскарження санкції прокурора на арешт розглядалися на Пленумі Верховного Суду 30 вересня 1994 року і відображені в постанові № 10 "Про деякі питання, що виникають при застосуванні судами законодавства, яке передбачає оскарження до суду санкції прокурора на арешт".

Оскаржити санкцію на арешт, відповідно до вимог ст.236³ КПК, може тільки заарештований неповнолітній, його захисник і законний представник в будь-який момент попереднього слідства до направлення кримінальної справи прокурору з обвинувальним висновком. Перелік осіб, які можуть оскаржити санкцію прокурора на арешт, є вичерпним.

Якщо санкцію прокурора на арешт оскаржує захисник неповнолітнього або його законний представник, то скарга ними подається безпосередньо в суд, відповідно до п.2 Постанови Пленуму Верховного Суду від 30 вересня 1994 року і вони мають право приймати участь в її розгляді. Що стосується захисника, який має право подати скаргу, то ним може бути тільки захисник, який допущений до участі в даній кримінальній справі.

Заарештований неповнолітній подає скаргу через адміністрацію місць попереднього утримання під вартою.

Адміністрація місця попереднього ув'язнення зобов'язана протягом доби надіслати скаргу до відповідного суду для розгляду, про що одночасно повідомляється прокурор, як того вимагає ч.4 ст.13 Закону про попереднє ув'язнення.

Незалежно від того, чи оскаржувалася санкція прокурора до прокурора вищого рівня, скарга подається до районного (міського) суду за місцем знаходження прокурора, який дав санкцію на арешт. При цьому заарештований, його захисник і законний представник мають право разом із скаргою подавати до суду будь-які документи, якщо вони вважають, що вони можуть мати значення для правильного і об'єктивного розгляду кримінальної справи (п.4 постанови Пленуму Верховного Суду).

Відповідно до ст.236⁴ КПК скарга розглядається суддею одноособово. Після одержання скарги суддя витребує матеріали, на підставі яких дано санкцію на арешт, і вивчає їх. Матеріали суду надаються прокурором, дії якого оскаржуються, після одержання від суду вимоги надіслати такі матеріали.

Судді надсилаються копії постанов про порушення кримінальної справи, про притягнення неповнолітнього як обвинуваченого, про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, а також копії протоколів затримання та допиту підозрюваного чи обвинуваченого.

Суддя має право витребувати й інші матеріали, які можуть мати значення для вирішення скарги, наприклад, дані про стан здоров'я неповнолітнього, як це передбачено п.5 постанови Пленуму Верховного Суду від 30 вересня 1994 року.

Скарга призначається до розгляду в триденний строк з моменту одержання суддею матеріалів, на підставі яких дано санкцію на арешт.

В судовому засіданні заслуховуються пояснення арештованого, його захисника та законного представника. В розгляді скарги має право взяти участь і висловити свої доводи прокурор.

При розгляді скарги суддя перевіряє, чи не були порушені вимоги кримінально-процесуального закону (статті 148, 150, 155, 156 і 157 КПК) і приймає одне з двох рішень: залишає скаргу без задоволення або скасовує санкцію на арешт.

Якщо суддя приймає рішення про скасування санкції на арешт, то заарештований підлягає негайному звільненню з-під варту, а слідчий, у провадженні якого знаходиться кримінальна справа, зобов'язаний протягом доби з моменту одержання постанови судді вирішити питання про обрання іншого запобіжного заходу.

Постанова судді надсилається слідчому, у провадженні якого знаходиться справа, прокурору, який дав санкцію на арешт, та неповнолітньому, якщо він особисто оскаржував санкцію, або його захисникові чи законному представникові. Винесена постанова судді оскарженню не підлягає, але може бути опротестована в порядку нагляду у відповідності із статтею 384 КПК.

Допит неповнолітнього свідка і потерпілого

По справам про злочини неповнолітніх виникає необхідність допиту неповнолітніх як свідків і як потерпілих. В зв'язку з цим необхідно мати на увазі особливості допиту цих осіб. Особливості регулюються нормами окремих статей глави 14 КПК, яка регламентує загальні положення допиту.

Неповнолітній свідок викликається в органи попереднього слідства через законного представника повісткою, яка йому вручається під розписку, а також телеграмою або телефонограмою. В повістці зазначається, хто викликається як свідок, куди, до кого, день і час явки, наслідки невиконання обов'язків законного представника, передбачені статтями 70 і 71 КПК.

Неявка свідка до слідчого може бути з поважних причин. Такими причинами можуть бути несвоєчасне вручення повістки, хвороба та інші причини, які зробили неможливим неповнолітньому своєчасно з'явитися до слідчого. Але кожний випадок неявки слідчий повинен перевірити відповідним чином.

Неповнолітній свідок може допитуватися, відповідно до вимог ст.68 і 168 КПК, як про обставини вчинення злочину, так і про особу неповнолітнього обвинуваченого, його характеристику, взаємовідносини з ним тощо.

Свідок не повинен бути заінтересованим в даній кримінальній справі, але його відносини з обвинуваченим повинні оцінюватися слідчим в сукупності з іншими доказами.

Особливості допиту неповнолітнього свідка залежать від його віку. Згідно до вимог ст. 168 КПК, допит свідка віком до 14 років, а за розсудом слідчого — віком до 16 років провадиться за загальними нормами ст.167 КПК в присутності педагога, а при необхідності — лікаря, батьків або інших законних представників. При допиті малолітніх потерпілих при статевих злочинах, при розбещенні неповнолітніх не завжди доцільно запрошувати батьків дитини: розповідь дитини нерідко викликає небажану реакцію з боку батьків, які своєю поведінкою можуть не допомогти слідчому, а, навпаки, дитина може перелякатися їх схвилюванням і це вплине на процес допиту.

Запис протоколу по цій категорії кримінальних справ з участю малолітніх повинен відображати те, що говорить дитина, а не те, що розуміє слідчий, тобто запис необхідно робити з точним відображенням слів малолітніх, а не понять (уявлень) дорослого.

Перед допитом неповнолітнього свідка слідчий встановлює його особу, повідомляє, в якій справі він викликаний і попереджає про необхідність розповісти все, що йому відомо по справі, потім, якщо неповнолітній досяг 16 років — про його кримінальну відповідальність за відмову дати показання і за дачу за-відомо неправдивих показань за статтями 178 і 179 КК. Неповнолітній цього віку повинен розписатися в протоколі допиту про його попередження про відповідальність. Це слідчий повинен зробити до початку допиту і запису протоколу допиту.

Свідкові, який не досяг 16 років, слідчий роз'яснює обов'язок говорити тільки правду, але про кримінальну відповідальність він не попереджається, так як відповідальність настає з досягненням 16 років.

Участь педагога в допиті свідка є обов'язковою, якщо свідок не досяг 14 років. В інших випадках педагог запрошується до участі в допиті тільки тоді, коли неповнолітній відстає в розумовому розвитку і для слідчого його дрипит викликає труднощі.

Якщо свідок малолітній, тобто дошкільного віку, для участі в допиті може бути запрошений вихователь дошкільного дитячого закладу, враховуючи особливості виховання дітей цього віку.

Присутність лікаря при допиті неповнолітнього віком до 16 років може бути необхідною в разі відсталості в розумовому і фізичному розвитку або його хворобливості.

Участь батька, матері, іншого законного представника неповнолітнього свідка повинна при допиті сприяти захисту його інтересів, встановленню з ним необхідного контакту і отримання правдивих показань. У законного представника слідчому слід з'ясувати, чи не має у нього особливої заінтересованості в показаннях свідка і які стосунки між ними. Мають місце факти, коли при участі законного представника неповнолітній свідок не хоче давати показань з різних причин. Побоювання, що відповіді на запитання слідчого можуть викликати небажану реакцію з боку батьків — є найбільш розповсюдженою причиною.

Перед допитом слідчий має можливість порадитися з педагогом, лікарем, законним представником неповнолітнього з питань тактики проведення допиту, формулюванню і послідовності постановки запитань і які запитання можуть ставити перед свідком вони самі.

До початку допиту неповнолітнього свідка особам, які будуть присутні при цій слідчій дії, слідчий повинен роз'яснити їх права і обов'язки: бути присутніми при допиті, викладати свої зауваження і з дозволу слідчого задавати свідку запитання.

Під час допиту неповнолітнього запитання, які з дозволу слідчого ставлять ці особи, обов'язково заносяться до протоколу допиту. Кожне їх зауваження в цей момент

також заноситься до протоколу. Але слідчий має право відвести поставлене запитання, якщо воно не відповідає обставинам справи або вважається недоцільним. Відведене запитання також заноситься до протоколу і викладається мотив його відведення.

Запис показань свідка у протоколі допиту провадиться простими, зрозумілими для свідка реченнями, з обов'язковим урахуванням особливостей його мови. Це особливо важливо, коли записуються показання малолітнього свідка або потерпілого: запис необхідно робити такими словами, які каже дитина. В останній час слідчі мають можливість застосовувати при допиті технічні засоби. А при допиті неповнолітніх їх доцільно використовувати з метою мовної і точної фіксації результатів допиту (звукозапис, відеозапис). Про використання під час допиту технічних засобів робиться запис в протоколі допиту.

Якщо неповнолітній свідок бажає написати особисті показання, то слідчий повинен його спочатку допитати, а потім може поставити йому запитання, на які він власноручно напише свої відповіді. В кінці протоколу зазначається, що запис зроблено власноручно.

По закінченню допиту протокол пред'являється свідкові для прочитання.

Якщо проводився допит малолітнього свідка, то протокол оголошується слідчим законному представникові, лікарю, педагогу, які були присутні при допиті. Протокол може прочитати слідчий і свідку, який сам не може його прочитати.

Після прочитання чи оголошення протоколу допиту, неповнолітньому, всім особам, що були присутні при допиті, слідчий повинен задати запитання, чи немає у них зауважень до змісту протоколу, бажання внести поправки, доповнення. При їх наявності вони вносяться до підпису протоколу присутніми.

Підпис протоколу особами, присутніми при допиті, є обов'язковим. Якщо протокол допиту записаний на кількох сторінках, підписується кожна сторінка, а потім підписи ставляться в кінці протоколу. Підпис присутніх може супроводжувати такий запис: "Протокол допиту записаний вірно відповідно даним показанням", або "допит неповнолітнього (прізвище) приведено у моїй присутності. Показання давав вільно (чи ні), обстановка під час допиту була доброзичливою", або "Під час допиту неповнолітній не йшов на контакт, питання, які б підказували відповідь, слідчий не задавав", але не слід робити запис, що неповнолітній давав в їх присутності правдиві показання. На жаль, саме такий запис найбільш розповсюджений: говорив свідок правду чи ні — вирішить суд.

Що стосується особливостей допиту потерпілого, його виклику до слідчого, то до нього застосовуються правила, встановлені статтями 166 і 167 КПК.

Якщо потерпілим є неповнолітній віком до 16 років, він попереджається слідчим про необхідність давати показання, а якщо йому більше 16 років, то він не попереджається про кримінальну відповідальність за відмову давати показання — потерпілий зобов'язаний їх давати відповідно до свого правового статусу в кримінальній справі.

Потерпілий — це фізична особа, якій злочином заподіяна моральна, фізична чи майнова шкода. Перед допитом потерпілого слідчий виносить постанову про визнання його таким, вказує, яка конкретно шкода йому заподіяна. Після винесення постанови потерпілий стає учасником кримінального процесу і набуває відповідні права і обов'язки. Потерпілим може бути визнаний неповнолітній незалежно від його віку, фізичного і психічного стану. Якщо неповнолітньому заподіяна майнова шкода, то він визнається і цивільним позивачем, відповідно до ч.1 ст.50 КПК, при зверненні його з заявою, про визнання його таким. Як цивільний позивач, або його законний представник, він має право вказати точну суму шкоди, яка підлягає відшкодуванню, подавати докази заподіяння шкоди, просити слідчого про вжиття заходів до забезпечення заявленого позову. Процесуальні права неповнолітнього позивача і його законного представника в кримінальному процесі однакові.

Слідчий перед допитом неповнолітнього потерпілого роз'яснює права і обов'язки, які передбачені ст.49 КПК: з'являтися до слідчого, прокурора, подавати докази, користуватися послугами захисника, як представника його інтересів, заявляти клопотання,

за неявку без поважних причин до слідчого і прокурора, він може бути підданий приводу згідно до ч.3 ст.72 КПК, знайомитися з усіма матеріалами справи з моменту закінчення попереднього слідства (ст.217 КПК).

Про роз'яснення потерпілому його прав і обов'язків відмічається в постанові і засвідчується підписом потерпілого і його законного представника, як це передбачено ч.2 ст. 122 КПК.

Допит неповнолітнього потерпілого провадиться за правилами допиту неповнолітнього свідка.

Допит законного представника неповнолітнього

До законних представників, які можуть брати участь у кримінальному процесі, п.10 ст.32 КПК, віднесені батьки, опікуни, піклувальники або представник тієї установи, під опікою якої знаходиться неповнолітній.

На практиці, особливо у молодих слідчих, виникає питання, чи необхідно виносити постанову при визнанні батька, матері або особи, яка їх замінює, законним представником неповнолітнього. Кримінально-процесуальний кодекс в главі 3 "Учасники процесу, їх права і обов'язки" не передбачає законного представника як учасника процесу.

Обов'язки батьків по захисту прав та законних інтересів неповнолітніх дітей передбачені ст.60 Кодекса про шлюб та сім'ю, де зазначено, що свої обов'язки батьки здійснюють без особливих на це повноважень. Тому, коли мова йде про допит батьків, то слід виходити з того, що один з них може бути допитаним як свідок, а другий — як законний представник. Це питання вирішується за розсудом слідчого в залежності від того, хто з них буде більш корисним для встановлення істини в справі.

Як зазначалося, при вирішенні питання про виклик неповнолітнього обвинуваченого, при пред'явленні обвинувачення і допиті неповнолітнього обвинуваченого мова йде про законного представника: через нього викликається неповнолітній в орган попереднього слідства, він може бути присутнім при пред'явленні обвинувачення і допиті неповнолітнього як обвинуваченого, він визнається таким при визнанні неповнолітнього потерпілим тощо.

Перелік законних представників вичерпний. Обов'язок законного представника поруч із захисником допомогти створити атмосферу довір'я і розуміння необхідності дійти до істини.

Правове становище законного представника в кримінальному процесі характеризується самостійністю, в результаті чого його процесуальне повноваження не залежить від волі і позиції, яку займає неповнолітній на попередньому слідстві. Слідчий повинен роз'яснити права і обов'язки законного представника: він має право надавати слідчому докази, заявляти клопотання, звертатися із скаргами на дії слідчого і прокурора. Законний представник може бути допитаний і як свідок. І як свідок він не може бути замшений іїшію особою. Крім того, допит законного представника як свідка не перешкоджає для визнання за ним права законного представника.

Законний представник повинен бути допитаним не тільки про обставини вчинення злочину, які можуть бути йому невідомими, а про ті обставини, які передбачені ст.433 КПК, тобто про стан здоров'я і загального розвитку, про умови життя і виховання, наявність дорослих підбурювачів злочинної діяльності, про що вже говорилось у відповідному розділі.

У законного представника слідчий одержує таку інформацію, яку він не зможе одержати від інших свідків. Тому його допит повинен бути всебічним, по всім обставинам, які підлягають встановленню в період попереднього слідства.

Може статися, що неповнолітній втратив батьків, а опіка і піклування ще не оформлені. Тоді слідчий визнає законним представником неповнолітнього обвинуваченого представника органу опіки і піклування.

Відповідно до вимог ст.440 КПК, оголошення неповнолітньому обвинуваченому про закінчення попереднього слідства і пред'явлення йому матеріалів справи для ознайомлення, передбачений статтями 218, 219, 220, 221 і 223 КПК. Про участь законного представника в ознайомленні з матеріалами справи він повинен подати слідчому клопотання.

Участь законного представника в цій процесуальній дії необов'язкова, а залежить від розсуду слідчого. Якщо слідчий вважає, що участь законного представника в ознайомленні з матеріалами попереднього слідства може завдати шкоди неповнолітньому (алкоголік, наркоман, раніше вчиняв злочини і утримувався в місцях позбавлення волі тощо), слідчий може відмовити. Для цього слідчий виносить мотивовану постанову, яка може бути законним представником оскаржена прокурору в порядку ст.234 КПК. Якщо скарга подана слідчому, то він зобов'язаний, відповідно до ч.3 ст.234 КПК, направити її прокурору разом з поясненнями про мотиви відмови.

Якщо стало відомо, що в процесі ознайомлення з матеріалами справи законний представник зловживає своїми правами, слідчий може винести мотивовану постанову про відсторонення його від подальшого ознайомлення з матеріалами справи.

При виконанні вимог ст.218 КПК "Оголошення обвинуваченому про закінчення слідства і пред'явлення йому матеріалів справи" слідчий зобов'язаний роз'яснити неповнолітньому обвинуваченому про розгляд його справи у суді першої інстанції одноособово суддею чи колегіально судом у складі трьох осіб, про що необхідно зазначити в протоколі.

Відповідно до ст.6 Закону "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх" від 24 січня 1995 р., справи про злочини, які вчинили неповнолітні, розглядаються спеціально уповноваженими на те суддями (складом суддів).

Участь захисника у справах про злочини неповнолітніх

Відповідно до вимог ст.59 Конституції України, кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах діє адвокатура.

Захиснику у справах про злочини неповнолітніх відведена особлива роль. З моменту затримання неповнолітнього закон вимагає участі захисника. Якщо неповнолітній не затримувався, то участь захисника обов'язкова з моменту пред'явлення йому обвинувачення або застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту — з моменту оголошення протоколу про затримання або постанови про застосування запобіжного заходу, але не пізніше 24 годин з моменту затримання, як передбачено ст.44 КПК.

Недодержання цієї вимоги є істотним порушенням кримінально-процесуального законодавства, — підкреслюється в п.4 постанови Пленуму Верховного Суду №5 від 26 червня 1981 р. "Про практику застосування судами України законодавства в справах про злочини неповнолітніх і про втягнення їх у злочинну та іншу антигромадську діяльність".

Обов'язки і права захисника по справам про злочини неповнолітніх, як і взагалі в кримінальному процесі, передбачені ст.48 КПК. Його участь в розслідуванні цієї категорії кримінальних справ є обов'язковою. Захисник має право, як підкреслено в п.4 постанови Пленуму Верховного Суду №5, — бути присутнім при пред'явленні обвинувачення і допиті неповнолітнього обвинуваченого, ставити йому запитання, бути присутнім при проведенні інших слідчих дій, що виконуються за участю обвинуваченого або за клопотанням обвинуваченого чи його захисника, ставити запитання свідкам, потерпілим, експертам і користуватися правами, передбаченими ст.48 КПК.

На практиці нерідко виникає питання, чи при всіх слідчих діях з неповнолітнім обвинуваченим повинен брати участь захисник. На це питання ні Кримінально-процесуальний кодекс, ні Пленум Верховного Суду відповіді не дають. Захисник свої

обов'язки використовує за своїм розсудом. **Обов'язкова його участь**, як уже зазначалося, **при затриманні неповнолітнього, при пред'явленні йому обвинувачення, допиті як обвинуваченого, а також в тих випадках, коли закон передбачає обов'язкову його участь, наприклад, при пред'явленні матеріалів кримінальної справи для ознайомлення неповнолітньому по закінченню попереднього слідства, як це вимагає ст.440 КПК.**

Що стосується всіх слідчих дій за участю обвинуваченого, то для цього необхідно слідчому одержати від захисника клопотання, в якому б він просив про допуск його до участі в кожній слідчій дії.

В останній час все частіше по справам про злочини неповнолітніх останні відмовляються від захисника, мотивуючи відсутністю коштів для оплати послуг захисника. Відповідь на цю ситуацію дається в ст. 46 КПК, де в ч.3 сказано, що відмова від захисника не може бути прийнята, якщо підозрюваний або обвинувачений не досяг 18 рокш. При цьому слід мати на увазі, що якщо провадження в кримінальній справі почалось відносно злочину, вчиненого неповнолітнім, а потім уже в процесі попереднього слідства неповнолітній досяг повноліття, участь захисника продовжує бути обов'язковою, або коли обвинувачений вчинив хоча б один злочин в неповнолітньому віці.

У випадках, коли неповнолітній, його законний представник не мають змоги оплатити послуги захисника за згодою, відповідно до вимог ст.47 КПК, слідчий повинен призначити захисника. При цьому слідчий виносить мотивовану постанову, яку направляє керівництву адвокатського об'єднання за місцем провадження кримінальної справи, який і вирішує питання про призначення конкретного захисника.

Оплата праці захисника в такому випадку провадиться відповідно до ст.93 КПК, а згідно ч.4 ст.47 КПК оплата праці захисника за призначенням провадиться за рахунок держави, на підставі постанови слідчого про його участь за призначенням.

Оплата праці захисника здійснюється відповідно до Положення про порядок оплати праці адвокатів за подання юридичної допомоги громадянам у кримінальних справах, затвердженого Міністерством юстиції і Міністерством фінансів України 27 листопада 1991 року за № 9-396-1255/16-209 із внесеними змінами від 8 лютого 1995 р. і 1 жовтня 1995 р.

Для оплати послуг захисника за призначенням кожного місяця орган дізнання і слідчий дає Довідку про участь адвоката у кримінальних справах (додаток № 1 до Положення) і Довідку-розрахунок про розмір коштів, що підлягають виплаті адвокату (додаток № 2 до Положення).

Якщо захисник приймає участь в кримінальній справі за угодою з батьками, слідчий повинен перевірити наявність ордеру адвокатського об'єднання на ведення справи, в яких захисник приватний адвокат, то необхідно перевірити наявність ліцензії на право займатися адвокатською діяльністю, крім угоди на ведення справи.

В подальшому при судовому розгляді кримінальної справи, коли неповнолітній визнається невинним і суд постановляє виправдувальний вирок, оплата захиснику також провадиться за рахунок державного бюджету по довідці суду.

Порядок закриття кримінальних справ щодо неповнолітніх

У зв'язку із змінами в законодавстві виникли складності при вирішенні справ щодо неповнолітніх, які не досягли віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, і неповнолітніх, які досягли такого віку, але до них можливо застосування інших заходів виховного характеру.

Розглянемо порядок вирішення цих питань в кожному конкретному випадку, передбаченому кримінально-процесуальним кодексом.

1. Якщо неповнолітній не досяг 11 років і вчинив суспільно небезпечні діяння, то, відповідно до п.5 ст.6 КПК, він не може нести ніякої відповідальності. Якщо в такому випадку кримінальна справа уже порушена, вона підлягає закриттю на цій підставі, а якщо

не порушена, то орган дізнання повинен винести постанову про відмову в порушенні кримінальної справи, так як особа не досягла 11-річного віку.

Якщо кримінальна справа порушена і слідчий при проведенні попереднього слідства встановив, що суспільно небезпечне діяння вчинено дитиною у віці до 11 років, то, відповідно до вимог ч.4 ст.7³ КПК, виносить постанову про закриття справи. При цьому слідчий повинен надати можливість батькам або особам, які їх замінюють, ознайомитися з усіма матеріалами справи і при бажанні користуватися послугами захисника.

Про закриття справи на підставі п.5 ст.6 КПК орган дізнання чи слідчий повідомляють прокурора. Не дивлячись на те, що ч.4 ст.7³ КПК передбачає, що слідчий повідомляє прокурора про закриття справи, ч.3 ст.214 КПК вимагає від слідчого надіслати прокурору копію постанови про закриття справи, яка додається до наглядового провадження. Повідомлення направляється і в Службу у справах неповнолітніх. Остання повинна взяти дитину на облік, надати необхідну допомогу в залежності від умов, в яких живе, виховується дитина, а також причин і умов, які сприяли вчиненню суспільно небезпечних діянь.

2. При вчиненні суспільно небезпечних діянь неповнолітнім, який досяг 11 років і не досяг віку, з якого можлива кримінальна

відповідальність (тобто 14 або 16 років), згідно з вимогами ст.7³ КПК слідчий проводить розслідування справи у певному обсязі з додержанням норм кримінально-процесуального кодексу, а потім виносить постанову про закриття кримінальної справи та застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру. Неповнолітньому і його батькам або особам, які їх замінюють, слідчий повідомляє про закриття справи і направлення її до прокурора для передачі до суду. При цьому вони мають право знайомитися з матеріалами справи і користуватися послугами захисника.

Така кримінальна справа направляється прокурору. Прокурор згідно з вимогами ст. 232¹ КПК перевіряє повноту проведеного розслідування, законність винесеної слідчим постанови і з'ясовує всі питання як і по справі, яка надходить до нього з обвинувальним висновком (ст.228 КПК) і приймає одне з трьох рішень:

— *дає згоду з постановою слідчого своїм підписом і направляє справу до суду для застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру (п.1 ст.229 КПК);*

— *скасовує постанову слідчого і повертає справу з письмовими вказівками для додаткового розслідування (у випадках неповноти, односторонності, необ'єктивності розслідування тощо);*

— *змінює постанову слідчого або виносить нову постанову тоді, коли в матеріалах справи є всі докази вчинення неповнолітнім суспільно небезпечного діяння, але постанова слідчого винесена немотивована, необґрунтована і прокурор має можливість винести постанову особисто.*

Крім того, відповідно до ч.3 ст.7³ КПК, до неповнолітнього, який вчинив суспільно небезпечне діяння у віці від 11 до 14 років, передбачене ст.7¹ КК, і його необхідно негайно ізолювати, то за постановою слідчого, санкціонованою прокурором, неповнолітній може бути поміщений у приймальник-розподільник для неповнолітніх на строк до 30 діб, згідно з вимогами ст.7 Закону "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх" від 24 січня 1995 року. Участь захисника в цьому випадку є обов'язковою з моменту поміщення неповнолітнього у цю спеціальну установу для неповнолітніх, але не пізніше 24 годин з моменту поміщення.

В зв'язку із змінами в законодавстві щодо участі захисника по цій категорії справ, де неповнолітній не може нести кримінальну відповідальність, в ч.2 ст.7³ КПК не наголошується на його обов'язковій участі, а підкреслюється, що батьки і неповнолітній мають право користуватися послугами захисника. Мати право — це ще не обов'язково його використати.

Що стосується випадку, коли неповнолітній поміщається в приймальник-розподільник для неповнолітніх, то тут участь захисника забезпечується обов'язково з моменту поміщення в цю установу і часткове позбавлення його волі, але не пізніше 24 годин з моменту поміщення.

3. Якщо неповнолітній досяг віку, з якого настає кримінальна відповідальність, тобто 14 або 16 років, але вчинений ним злочин не являє великої суспільної небезпеки, з урахуванням віку, даних про особу і наявності можливості виправлення і перевиховання без застосування кримінального покарання, як передбачено п.3 ст.51 КК, прокурор і слідчий за згодою прокурора вправі закрити кримінальну справу на підставі ст.9 КПК і ч.3 ст.10 КК із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

В п.3 постанови Пленуму Верховного Суду від 22 грудня 1995 року № 21 "Про практику застосування судами примусових заходів виховного характеру" підкреслюється, що примусові заходи виховного характеру до неповнолітнього, який вчинив злочин, можуть бути застосовані лише за умови, що цей злочин не становить великої суспільної небезпеки, а виправлення можливе без застосування кримінального покарання.

При цьому, як підкреслюється в постанові, слід виходити із сукупності всіх обставин справи і об'єкта посягання, способу, обставин і стадії вчинення злочину, форми вини, мотивів, цілі винного, його ролі та характеру участі у здійсненні злочинного наміру (якщо злочин вчинено у співучасті), тяжкості наслідків, які настали або могли настати.

Рішення про закриття справи прокурор і слідчий за згодою прокурора може прийняти тільки після пред'явлення неповнолітньому обвинувачення і допиту його як обвинуваченого, згідно з вимогами ст.438 КПК і оголошення неповнолітньому і його законному представнику про закінчення попереднього слідства, але перед пред'явленням матеріалів справи і виконання вимог стат-тей 218, 219 КПК.

Для закриття кримінальної справи, де неповнолітній може нести кримінальну відповідальність, необхідна згода законного представника неповнолітнього обвинуваченого, який має право вимагати повного з'ясування на попередньому слідстві всіх обставин справи, встановити істину і захищати права і законні інтереси неповнолітнього.

Крім того, слідчий повинен також з'ясувати думку потерпілого, як того вимагає ст.12 КПК, згідно якої потерпілий, його представник можуть оскаржити постанову прокурора і слідчого про закриття кримінальної справи у порядку ст.215 КПК. Таке оскарження можливе в семиденний строк з дня одержання письмового повідомлення або копії постанови про закриття справи. Скарга подається або безпосередньо прокурору, або слідчому, який відповідно до ч.3 ст.234 КПК протягом доби повинен направити її разом із своїм поясненням прокурору.

Прокурор після ознайомлення з матеріалами скарги і поясненнями слідчого не пізніше трьох днів з дня надходження скарги може прийняти рішення скасувати постанову слідчого і відновити попереднє слідство або залишає скаргу без задоволення, про що повідомляє особу, яка подавала скаргу.

Якщо неповнолітній при вчиненні злочину заподіяв матеріальну шкоду, то питання про її відшкодування вирішується в порядку цивільного судочинства, як це вимагає п.24 Постанови Пленуму Верховного Суду № 21 від 22 грудня 1995 року.

Якщо злочином заподіяна майнова шкода, то відповідальність неповнолітнього настає в залежності від його віку. Так, за шкоду, заподіяну неповнолітнім, який не досяг 15 років, відповідно до вимог ст.446 Цивільного кодексу, відповідальність несуть його батьки або особи, які їх замінюють, або навчальний, виховний чи лікувальний заклад, під наглядом якого він перебував на момент заподіяння шкоди, якщо вони не доведуть, що шкода виникла не з їх вини.

Неповнолітній віком від 15 до 18 років відповідає за заподіяну шкоду на загальних підставах. За відсутністю у нього майна або заробітку, достатнього для відшкодування

шкоди у її частині відшкодовують батьки або особи, які їх замінюють, відповідно до вимог ст.447 Цивільного кодексу.

Цей порядок відшкодування шкоди, заподіяної неповнолітнім, передбачений також п.6 постанови Пленуму Верховного Суду №6 від 27 березня 1992 року "Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди".

Порядок оформлення Особових справ неповнолітніх, до яких застосовуються примусові заходи виховного характеру.

Примусові заходи виховного характеру можуть бути застосовані до неповнолітніх віком від 11 до 18 років, згідно до вимоги ст.Н КК, статей 7³ і 9 КПК і ст.8 Закону "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх".

До кримінальної справи, яка направляється до суду для застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру, повинна бути приєднана Особова справа, як того вимагає постанова Кабінету Міністрів від 13 жовтня 1993 року №859 "Про організацію діяльності спеціальних навчально-виховних закладів для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання", якою затверджені Положення про ці заклади, і Інструкція про порядок оформлення Особових справ неповнолітніх, які направляються до спеціальних загальноосвітніх шкіл та спеціальних професійних училищ для дітей, які потребують особливих умов виховання, яка затверджена наказом Міністерства освіти № 362 від 27 грудня 1994 року.

Відповідно до вимог вказаних нормативних актів, кожний слідчий, який направляє кримінальну справу до суду для застосування примусових заходів виховного характеру, повинен з допомогою працівників Кримінальної міліції, органів освіти і охорони здоров'я (кожного в межах своєї компетенції), приєднати до неї Особову справу неповнолітнього, в якій обов'язково повинні бути такі документи:

1. Особова справа учня (учениці) загальноосвітнього навчально-виховного закладу, інтернатного закладу, школи-інтернату для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, професійно-технічного закладу, характеристика на час направлення до загальноосвітньої школи чи професійного училища соціальної реабілітації з останнього місця навчання, роботи або проживання.

2. Паспорт (оригінал) або свідоцтво про народження (оригінал) для осіб, які не досягли 16 років, а для осіб призовного віку — приписне свідоцтво райвіськоммату.

3. Довідка про закінчення відповідного класу середнього загальноосвітнього навчально-виховного закладу, загальноосвітнього інтернатного закладу або відповідного курсу професійного закладу, таблиць успішності за останній чи поточний рік або свідоцтво про закінчення початкової або основної школи, 4 фото розміром 4x6 см.

4. Довідка про місце проживання, займану жилу площу, склад сім'ї, а також довідка з місця роботи батьків, у якій повинні бути вказані розміри заробітної плати.

5. Медична картка дитини (ф. 026у) і вкладний аркуш до медичної картки амбулаторного хворого (ф. 026-1у), а також картка профілактичних щеплень (ф. 068у) і дані лабораторних аналізів за давністю не більше місяця до направлення в спеціальний заклад.

6. Довідка лікаря (психіатра, нарколога та медичного психолога, якщо він є у лікувальному закладі) — для хлопців і дівчат, лікаря-гінеколога (для дівчат), лікаря-дерматовенеролога (для хлопців і дівчат старше 14 років).

7. Для підлітків, які направляються до училищ соціальної реабілітації, медична довідка (лікарський професійний висновок) (ф. 086). Якщо діагноз свідчить про відхилення у здоров'ї підлітка від норми, додається довідка від лікаря із зазначенням обмежень для нього у набутті можливої професії.

Крім того, для підлітків, які перебувають на обліку у психоневрологічних диспансерах і направляються до училищ соціальної реабілітації — висновок про можливість навчання і вид професії.

8. Висновок лікарської комісії на підставі проведеного огляду про можливість утримання неповнолітнього у загальноосвітній школі чи професійному училищі соціальної реабілітації.

Крім того, якщо кримінальна справа направляється до суду на дітей-сиріт чи дітей, які залишилися без піклування батьків, до вказаних вище документів в Особовій справі повинні бути і документи, які свідчать про сирітство цих дітей:

1. Свідоцтво про смерть батьків або документи про позбавлення батьківських прав, засудження батьків до позбавлення волі, безвісно відсутніх, інші документи, які підтверджують, що неповнолітній залишився без піклування батьків або осіб, які їх замінюють.

2. Довідка ЖЕКа, будинкоуправління, сільської Ради народних депутатів про місце проживання підлітка, склад сім'ї і житлову площу, яку він займав до осиротіння.

3. Опис майна, що належить неповнолітньому, свідоцтво (довідка) про право на спадщину і житлову площу.

4. Документи, що свідчать про вжиття заходів щодо забезпечення збереження майна і житлової площі підлітка.

5. Довідка про призначення неповнолітньому пенсії або аліментів із зазначенням їх одержувача.

Після прийняття рішення судом до Особової справи неповнолітнього, який направляється до спеціальної установи для неповнолітніх, приєднується рішення суду про направлення неповнолітнього з вирішенням питання про стягнення плати з батьків за утримання в цих закладах згідно ст. 13 Закону "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх", п.6 постанови Кабінету Міністрів від 13 жовтня 1993 р. № 859, п.23 постанови Пленуму Верховного Суду № 21.

Що стосується дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків або осіб, які їх замінюють, а також дітей з багатодітних, малозабезпечених сімей, то суд в рішенні про направлення їх до спеціального закладу вказує, що вони там повинні перебувати на повному державному утриманні, як це передбачено відповідними пунктами Положення про загальноосвітню школу соціальної реабілітації і Положенням про професійне училище соціальної реабілітації.

У випадках, коли неповнолітній утримувався до вирішення питання судом у приймальнику-розподільнику для неповнолітніх, в Особову справу для одержання путівки в спеціальний заклад повинна бути приєднана довідка про відсутність інфекційних захворювань в закладі, а при виявленні у нього захворювання, що не є протипоказаним для поміщення в заклад соціальної реабілітації — відправлення його затримується до повного видужання.

Деякі особливості розслідування справ про втягненим неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність.

Значна кількість злочинів вчиняється неповнолітніми з дорослими, але не всі дорослі несуть відповідальність за злочини проти неповнолітніх, яких вони втягнули в злочинну діяльність. Головною причиною постановлення судами виправдувальних вироків відносно дорослих осіб є те, що під час попереднього слідства не збираються докази, не додержуються вимоги законодавства щодо розкриття злочинів, які передбачені ст.208 КК. Нерідко слідчий одним реченням формулює обвинувачення дорослому, що він знав про неповноліття підлітка і втягнув його у злочинну діяльність.

Тому, виходячи із вимог ст.433 КПК, де передбачено, що виявлення дорослих, які втягнули неповнолітнього у злочинну діяльність, є однією із обставин, які підлягають

встановленню по цій категорії кримінальних справ, автори вирішили особливості розглянути окремим питанням.¹⁾

Перш за все слід розглянути ті специфічні обставини, які підлягають встановленню у справах про втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність.

Крім обставин, передбачених ст. 64 і 433 КПК, є ряд обставин, від встановлення яких залежить правове становище неповнолітнього і рівень відповідальності дорослого.

Так, **подія злочину**, передбачена ст.208 КК: це встановлення часу, місця вчинення злочинів, коли, де, при яких обставинах дорослий познайомився з неповнолітнім, на протязі якого часу впливав на нього, який характер взаємовідносин між ними (частота і місце зустрічей, характер розмов, частування спиртним, наркотиком тощо). Встановлення цих обставин дозволить слідчому в'яснити наявність з боку дорослого підготовчих дій до втягнення неповнолітнього в злочинну діяльність. Від тривалості злочинного впливу дорослого на неповнолітнього залежить глибина шкоди, яка заподіяна неповнолітньому.

Спосіб втягнення. Як зазначається в п.4 постанови Пленуму Верховного Суду № 6 від 23 грудня 1983 року "Про практику застосування судами України законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність" спосіб втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність є предметом доказу, який повинен бути обов'язково встановлений по цій категорії справ. Спосіб втягнення залежить як від дорослого, так і від неповнолітнього, їх стосунків і відносин. Дорослий може використати декілька способів в сукупності для досягнення своєї мети. Так, він може зробити пропозицію неповнолітньому вчинити з ним злочин, а потім почастивати його спиртними напоями, обіцяти, що він не буде нести відповідальності за віком тощо.

Наявність вини, мотиву і характер наміру дорослого. При цьому слід мати на увазі, що за втягнення неповнолітнього може нести відповідальність тільки та особа, яка досягла 18 років і її

1) В зв'язку з тим, що одним із авторів надрукована монографія, яка є у більшості слідчих підрозділів органів внутрішніх справ і прокуратури з питань боротьби з втягненням неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність, де дуже докладно розглянуті всі питання, починаючи з порушення кримінальної справи і закінчуючи розглядом справи в суді, в посібнику ми розглянемо тільки деякі питання. Див. Шость Н.В. Проблеми боротьби з вовлеченням неосередненлетних в преступную или иную антиобщественную деятельность. — Харьков. — 1992 г.

дії повинні бути навмисними, спрямованими на втягнення у злочинну чи іншу антигромадську діяльність, як підкреслюється в п.3 постанови Пленуму Верховного Суду № 6 від 23 грудня 1983 року "Про практику застосування судами України законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність".

Друга необхідна умова відповідальності дорослого — це освідомлення його про вік неповнолітнього. Це необхідно оцінювати як тоді, коли дорослий знав про вік неповнолітнього, так і тоді, коли він міг і повинен був передбачати неповнолітній вік особи. Якщо ж дорослий не знав віку і по об'єктивним обставинам не міг знати віку неповнолітнього, відповідальність не настає. При цьому слідчий повинен ретельно перевіряти відповідність показань дорослого з конкретними обставинами справи і оцінювати згідно з особистими спостереженнями.

Склад злочинів, передбачений ст.208 КК є формальним і вважається закінченим з моменту здійснення дорослим дій, спрямованих на втягнення неповнолітнього у злочинну чи іншу антигромадську діяльність, незалежно від того, чи вчинив неповнолітній після цього злочин чи інші антигромадські дії, чи не вчинив, (п.7 постанови Пленуму Верховного Суду №6).

Втягнення неповнолітнього в немедичне споживання лікарських та інших засобів, які викликають одурманювання (ст.208²), незаконне введення в організм неповнолітнього

наркотичних засобів або психотропних речовин (ч.3 ст. 229¹⁵), втягнення в пияцтво, в заняття проституцією (ст.208 і 208¹) повинно оцінюватися не тільки з позиції ступіню негативного впливу на правильне виховання, а й на рівень впливу на розвиток і здоров'я неповнолітнього, наслідки, які настали від таких злочинних дій дорослого.

Під втягаенням у заняття азартними іграми або жебрацтво слід розуміти умисне схилення неповнолітнього до систематичної гри на гроші чи інші матеріальні цінності або їх випрошування у сторонніх осіб. Якщо втягнення неповнолітнього у заняття азартними іграми або жебрацтво було способом одержання дорослим нетрудових доходів, дії дорослого необхідно кваліфікувати за ст.208 КК і за ознакою використання неповнолітнього з метою паразитичного існування (п.5 постанови Пленуму Верховного Суду №6).

Формулювання обвинувачення дорослому залежить від законності і обгрунтованості притягнення до кримінальної відповідальності. Обвинувачення по вказаним статтям КК не повинно носити лаконічний, односкладовий характер. Наприклад, "крім того дорослий вчинив злочин, передбачений ст.208 КК, втягнувши неповнолітнього у злочинну діяльність". При такому обвинуваченні ні один суд не винесе дорослому обвинувального вироку.

Якщо мова йде про обвинувачення дорослого, то слідчому необхідно сформулювати обвинувачення, виходячи із загальних підстав: час, способи, мотиви і наслідки злочинних дій дорослого, докази, які зібрані попереднім слідством по справі. Наприклад, як слідчий сформулював обвинувачення Пестенко, який схилив двох неповнолітніх дівчат до вживання наркотичних засобів: "Наприкінці листопада увечері в парку "Молодіжний" на вул. Гоголя в присутності неповнолітніх Мороз і Савенко Пестенко закурих цигарку з наркотичним засобом — гашишем і дав їм цю цигарку. В грудні Пестенко не менше трьох разів заводив неповнолітніх Мороз і Савенко до під'їзду будинку по вул.Свердлова, де разом з ними палив цигарки з наркотичним засобом. Таким чином, Пестенко, знаючи про їх неповнолітність і бажаючи прилучити їх до вживання наркотичних засобів, вчинив злочин, передбачений ч.2 ст.229³ Кримінального кодексу." В цьому обвинуваченні є все, що вимагає закон: місце, час, мотив, мета дорослого по схиленню неповнолітніх до вживання наркотиків. У постановленому обвинувальному вироді суд подав таку ж фор-муліровку і засудив дорослого за цей злочин.

Коли дорослий втягнув неповнолітнього у злочинну діяльність і він не досяг віку, з якого настає кримінальна відповідальність за вчинений разом з дорослим злочин (14 або 16 років), дорослий повинен притягуватися до відповідальності за сукупністю статей кримінального кодексу — за злочин проти неповнолітнього і за злочин, вчинений разом з ним.

Втягнений неповнолітнього дорослий здійснював діями, пов'язаними з безпосереднім психічним чи фізичним впливом на неповнолітнього з метою втягнення його у вчинення одного або кількох злочинів.

В п.4 постанови Пленуму Верховного Суду від 23 грудня 1983 р. "Про практику застосування судами України законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність" звертається увага на те, "що втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність передбачає всі види фізичного насильства і психічного впливу (переконання, залякування, підкуп, обман, розпалювання почуття помсти, заздрості або інших низьких спонукань, пропозиція вчинити злочин, обіцянка придбати або збути викрадене, давання порад про місце і способи вчинення або приховання слідів злочину, розпиття спиртних напоїв з неповнолітнім з метою полегшити схилення неповнолітнього до вчинення злочину та ін.)".

Таким чином, законодавець визнає, що діями дорослого здоров'ю неповнолітнього, його фізичному чи психічному розвитку завдається шкода як фізична, так і моральна. В зв'язку з цим, виходячи із вимог ст.49 КПК, такий неповнолітній повинен мотивованою постановою слідчого визнаватися потерпілим, а допит його повинен бути не як свідка, а як

потерпілого. Він не може бути свідком злочину, який дорослий вчинив проти нього. В законі немає злочину без потерпілого.

Але, на жаль, ні законодавець в Законі, ні Пленум Верховного Суду в своїх постановах це питання не відрегулювали: немає чіткого розкриття поняття потерпілого при розслідуванні кримінальних справ про втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність. Потерпілий є джерело інформації про вчинення проти нього злочину і сам може надати допомогу слідчому в розкритті цього злочина. В цьому питанні при наявності втягнення неповнолітнього такого потерпілого ніхто не може замінити і ніхто замість нього не може дати показання про втягнення його у злочинну діяльність.

На практиці мають місце факти, коли такі неповнолітні, які не визнавалися попереднім слідством потерпілими, в судові засідання, де розглядалася кримінальна справа і про втягнення їх у злочинну діяльність, не з'являлися. Суд, заслухавши доводи дорослого, що він не вчиняв злочина щодо неповнолітнього, постановляє виправдувальний вирок по ст.208 КК.

Коли неповнолітній, який не притягується до кримінальної відповідальності по різним підставам, визнається потерпілим, він є обов'язковим учасником кримінального процесу, його участь в судовому засіданні є обов'язковою. Крім того, його інтереси як потерпілого захищаються в процесі попереднього слідства його представником, а, можливо, і захисником.

Неповнолітні, відносно яких дорослі здійснили дії по втягненню їх у пияцтво, жебрацтво, проституцію, азартні ігри, використання з метою паразитичного існування, схилення до вживання наркотичних засобів і психотропних речовин, незаконне введення в організм наркотичних засобів або психотропних речовин тощо повинні **обов'язково визнаватися на попередньому слідстві потерпілими**, а їхній батько чи особа, яка його замінює, — представником потерпілого. Тоді виправдувальних вироків по ст.208 буде значно менше.

Якщо неповнолітній досяг віку, з якого настає кримінальна відповідальність, він одночасно є і обвинуваченим і потерпілим і навіть свідком, коли проти нього з урахуванням обставин справи, особи справа закривається і до нього застосовуються примусові заходи виховного характеру.

Його статус в кримінальному процесі змінюється в залежності від вирішення кримінальної справи. **Якщо проти нього справа закривається, а дорослий притягується до кримінальної відповідальності по ст.208 чи відповідним статтям кримінального кодексу, то неповнолітній повинен визнаватися потерпілим і допитуватися як потерпілий.** Якщо справа не закривається, неповнолітній притягується до відповідальності як обвинувачений, мова про потерпілого уже не йде. Але ні в якому разі неповнолітній, який втягнений у злочинну чи іншу антигромадську діяльність, не може бути свідком.

Деякі вважають, що якщо неповнолітній з радістю разом з дорослим вживає спиртні напої, наркотики, якщо дівчина частину одержаних від проституції грошей передає сутенеру, то якже вони можуть бути потерпілими? Але йдеться про те, що цими діями, які впливають на фізичний і психічний стан неповнолітнього, дорослі розбещують неповнолітніх, і багато з них після втягнення їх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність в подальшому самотійно стають на злочинний шлях, одержуючи "науку" від дорослих. І це є одним із головних завдань по своєчасному виявленню і притягненню до встановленої законом відповідальності дорослих, які вчиняють злочини відносно неповнолітніх.

Є ще одна особливість, яка передбачена ст.439 КПК — **видалення справи про злочин неповнолітнього в окреме провадження.**

Виділення справи в окреме провадження можливо, коли непо-ВНО.ШТНІЙ брав участь у вчиненні злочину разом з дорослим. Можливість виділення справи з'ясовується в кожному конкретному випадку. Одне діло, коли неповнолітній і дорослий вчинили разом

злочини. Зовсім інше, коли дорослий самостійно без неповнолітнього вчинив тяжкого злочина, а потім уже вчиняв злочини з неповнолітнім.

В ст.26 КПК підкреслюється, що виділення справи в окреме провадження допускається тільки у випадках, які викликаються необхідністю, коли це не може негативно відбитися на всебічності, повноті й об'єктивності дослідження і вирішення кримінальної справи.

Питання про необхідність виділення справи в окреме провадження може постати, якщо неповнолітній брав участь у вчиненні злочину з дорослим, але дорослий без участі неповнолітнього вчинив тяжкий злочин, наприклад, вбивство, зґвалтування. Справу про злочин неповнолітнього слідчий може виділити в окреме провадження з метою забезпечення інтересів і прав неповнолітнього і уникнення негативного впливу на нього обставин злочину, в якому він участі не приймав.

Якщо виділити справу неможливо, а дорослому пред'явлено обвинувачення і по ст.208 КК, то на практиці виникають деякі складності, які нами уже розглянуті вище.

Є особливості і у проведенні **очної ставки** між дорослим і неповнолітнім. Вона провадиться відповідно до вимог ст.172 КПК. Її порядок передбачено ст.173 КПК. По категорії справ, де мало місце втягнення неповнолітнього у злочинну чи іншу антигромадську діяльність, як правило, є чимало суперечностей, які є підставою для проведення очної ставки. Від правильної об'єктивної підготовки і проведення залежить вирішення основного питання: чи знав дорослий про вік неповнолітнього, які способи застосовував дорослий для втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність.

Тут є необхідність привести негативний приклад по проведенню очної ставки по справі про крадіжку спиртних напоїв дорослим і неповнолітнім. Останній після вчинення крадіжки наступного дня прийшов у райвідділ внутрішніх справ і приніс повинну, в якій зазначив, коли, з ким і яку кількість спиртних напоїв украли, де сховали. Працівниками міліції був затриманий дорослий, який організував крадіжку. Він не заперечував, що вчинив крадіжку, але сам, без неповнолітнього. При таких обставинах слідчий прийняв рішення провести очну ставку і встановити істину, але не підготувався до такої слідчої дії.

На очній ставці слідчий почав допит з дорослого, який сказав, що він неповнолітнього знає (це сусід), але злочина разом з ним не вчиняв. Неповнолітній злякався такої відповіді і теж сказав, що дорослий розповів правильно. На цьому очна ставка була закінчена і слідчому вона нічого не дала. Через дві години (відповідну до протоколів очної ставки), знову проводиться очна ставка між тими ж учасниками. Тепер першим допитується неповнолітній, який уже розповів про все, що написав в повинні, а потім дорослий, який продовжував заперечувати участь неповнолітнього. Будучи раніше два рази судимим, дорослий розумів, що його жде відповідальність більш сурова за статтею 208 КК.

Особливість складання обвинувального висновку по справі, де дорослий притягається до кримінальної відповідальності за втягнення неповнолітнього у злочинну чи іншу антигромадську діяльність.

Обвинувальний висновок — це підсумок розслідування і формулювання обвинувачення. Він, відповідно до вимог ст.223 КПК, складається із описової і резолютивної частини. Ми не будемо розглядати загальні питання щодо вимог, яким повинен відповідати обвинувальний висновок. Але якщо попереднім слідством встановлено, є докази про наявність втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність, яка закінчилася вчиненням одного або декількох злочинів, а без втягнення неповнолітнього, можливо, цього б не було, необхідно починати складання обвинувального висновку саме з втягнення неповнолітнього з усіма його складовими.

В описовій частині необхідно в обвинувальному висновку вказати обставини втягнення неповнолітнього, як вони були встановлені попереднім слідством: місце, спосіб, час, мотив, мета, які підтверджені розслідуванням зібраними доказами.

Описова частина обвинувального висновку повинна відповісти на запитання: які злочинні дії відносно неповнолітнього вчинені дорослим, в чому його вина. Вона повинна підтверджуватися як показаннями дорослого, там де він себе визнає, чи навпаки, не визнає винним, показаннями інших учасників процесу.

В резолютивній частині обвинувального висновку уже коротко наводяться відомості про здійснення втягнення неповнолітнього і зазначається стаття Кримінального кодексу, яка передбачає відповідальність. Більш детально **про** цю **слідчу** дію рекомендуємо звернутися до роботи одного з авторів¹.

1) Н.В.Шость. Проблеми боротьби с вовлечением несовершеннолетних в пре-ступную и иную антиобщественную деятельность. — Харьков. — 1992 г.

Виявлення слідчим причин і умов, що сприяли вчиненню злочина неповнолітнім

Згідно з вимогами ст.23 і 433 КПК, по кожній справі про злочини неповнолітніх слідчий повинен виявити причини та умови, які сприяли вчиненню неповнолітнім злочину чи суспільно небезпечних діянь, і вживати заходів до їх усунення.

Причини та умови вчинення злочину входять до предмету доказування по кожній кримінальній справі і передбачена ця вимога ст.64 КПК. Такими причинами по цій категорії справ можуть бути несприятливі умови життя і виховання неповнолітнього в сім'ї, вплив негативної поведінки батьків на поведінку і вчинення злочину неповнолітнім, втягнення батьками неповнолітнього у злочинну чи іншу антигромадську діяльність.

Причинами вчинення злочина неповнолітнім можуть бути конкретні недоліки і порушення закону в діяльності навчально-виховного закладу, де вчився неповнолітній (наприклад, незаконне виключення із навчального закладу), підприємства чи організації, де працював підліток (наприклад, незаконне звільнення з роботи), а також конкретних посадових осіб, порушення закону якими сприяло вчиненню злочину. Все це повинно бути відображено в матеріалах кримінальної справи.

Для встановлення причин злочину і умов, що йому сприяли, слідчому необхідно допитати осіб, які добре освідомлені про умови життя сім'ї, про виконання батьками обов'язків по навчанню та вихованню дітей, про побутове оточення, поведінку вдома, в школі, на підприємстві. Якщо неповнолітній не вчився і не працював, то які для цього були причини, який час це продовжувалося. Якщо неповнолітній був на обліку в Кримінальній міліції і в Службі у справах неповнолітніх, то яка профілактична робота проводилась і чому вона не дала позитивного результату. Якщо неповнолітній вчинив злочин в нетверезому стані, то з ким пиячив, за чії гроші і де, коли купував спиртні напої тощо.

В залежності від виявлених причин злочину і умов, які йому сприяли, слідчий повинен реагувати своїм поданням. Подання слідчого — це процесуальний документ, в якому він доводить до відома посадових осіб та відповідних організацій про свої висновки про причини вчинення неповнолітнім злочина, які умови сприяли в цьому та що необхідно вжити для їх усунення. Внесення подання, його склад повинен відповідати вимогам ст.23¹ КПК. Не пізніше місячного строку повинні бути вжиті заходи і про результати повідомлено слідчому.

Слідчий і засоби масової інформації по справах про злочини неповнолітніх

Крім того, для усунення причин злочину і умов, які йому сприяли, слідчий може використовувати і засоби масової інформації. Але при цьому необхідно додержуватися вимоги, передбаченої Законом "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх" від 24 січня 1995 року, де в ст.2 зазначається, що повинна зберігатися таємниця про неповнолітніх, які вчинили правопорушення і до яких застосовувалися заходи індивідуальної профілактики.

В ст.3 Закону "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" від 16 листопада 1992 р. забороняється розголошувати будь-яку інформацію, яка може указати на особу неповнолітнього без його згоди і згоди його законного представника.

В ст.41 Закону "Про радіомовлення і телебачення" від 21 грудня 1993 р. заборонено розповсюджувати інформацію не тільки про неповнолітніх, які вчинили правопорушення, а також і про злочини, які вчинені проти неповнолітніх, про самогубство неповнолітніх, якщо така інформація дасть можливість ідентифікувати особу цих неповнолітніх.

Про захист прав неповнолітніх в засобах масової інформації йде мова і в інших законодавчих актах, а також в актах міжнародного характеру, зокрема в Мінімальних стандартних правилах Організації Об'єднаних Націй відносно відправлення правосуддя щодо неповнолітніх від 29 листопада 1985 р.

Так, в п.8 проголошено: "Право неповнолітнього на конфіденціальність повинно поважатися на всіх етапах, щоб уникнути заподіяння йому або їй шкоди за непотрібної гласності або із-за шкоди репутації.

В принципі не повинна друкуватися ніяка інформація, яка може привести до вказання на особу неповнолітнього правопорушника".

В Ер-Рядських Керівних принципах ООН для попередження правопорушень серед неповнолітніх від 14 грудня 1990 р. підкреслюється, що в багатьох випадках постійне вживання таких слів як "злочинець", "порушник", "правопорушник" сприяє розвитку стійкого стереотипу небажаної поведінки, і саме звернення до неповнолітнього такими термінами приводить до приниження людської гідності і честі і інколи до непередбачених результатів.

Тому при розслідуванні кримінальних справ про злочини неповнолітніх слідчому необхідно бути дуже обережним при спілкуванні із працівниками засобів масової інформації і в інтерв'ю не можна називати прізвище, ім'я, місце навчання, роботи та місце проживання неповнолітнього, який вчинив злочин чи суспільно небезпечне діяння, і які заходи до них застосовані. Тим більше небезпечно давати таку інформацію по справам, які не закінчені, називати неповнолітніх злочинцями і таким чином визнавати їх винними. Ст.15 КПК передбачає, що ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину інакше як за вироком суду і відповідно до закону.

Таке відношення до неповнолітніх відіграє негативну роль і сприяє виробленню у неповнолітнього відповідного відношення до закону, до органів попереднього слідства, до справедливості і об'єктивності з боку слідчого, особливо, коли в подальшому цей неповнолітній судом визнається невинним і відносно його суд постановляє виправдувальний вирок.

При направленні матеріалів до друку не можна подавати інформацію про неповнолітніх під різного роду скороченнями — "К", "П" та інше і поряд з цим наголошувати місце навчання, роботи, місце проживання.

Слідчий повинен підтримувати зв'язок із засобами масової інформації для звернення уваги органів місцевої виконавчої влади на необхідність прийняття необхідних заходів до усунення причин вчинення неповнолітніми злочинів. В такій інформації повинні бути названі і прізвища тих, хто винний в злочинах, в умовах, які їм сприяли. При цьому обов'язково повинно бути указано, які ж заходи вжиті слідчим, органом внутрішніх справ для недопущення в подальшому таких порушень закону, для притягнення до установленної законом відповідальності винних осіб.

ОБОВ'ЯЗКОВА НОРМАТИВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України.
3. Закон "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх" від 24 січня 1995 року // Відомості Верховної Ради України.— 1995.— №6.— С.35.
4. Закон "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" від 16 листопада 1992 року // Відомості Верховної Ради.— 1993.— №1.— СІ.
5. Закон "Про радіомовлення і телебачення" від 21 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради.— 1994.— №10.— С.43.
6. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 1993 р. "Про організацію діяльності спеціальних навчально-виховних закладів для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання" // Збірник постанов Уряду.- 1994.- №3.- С.57.
7. Постанова Пленуму Верховного Суду України №5 від 26 червня 1981 р. "Про практику застосування судами України законодавства в справах про злочини неповнолітніх і про втягнення їх у злочинну та іншу антигромадську діяльність" // Постанови Пленуму Верховного Суду в кримінальних та цивільних справах.— Київ, 1995.— 1, с. 175—177.
8. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 23 грудня 1983 р. "Про практику застосування судами України законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність" // Там само, с.178—180.
9. Постанова Пленуму Верховного Суду України №6 від 27 березня 1992 р. "Про практику розгляду судами України цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди" // Там само, с.310.
10. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 21 від 22 грудня 1995 р. "Про практику застосування судами примусових заходів виховного характеру".
11. Інструкція про порядок оформлення Особових справ неповнолітніх, які направляються до загальноосвітніх шкіл і професійних училищ соціальної реабілітації, затверджена наказом Міністерства освіти №362 від 27 грудня 1994 р.
12. Н.В.Шость. Проблеми боротьби с вовлечением несовершеннолетних в преступную и иную антиобщественную деятельность.— Харьков.— 1992.— с.260.

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....	3
Особливості попереднього слідства у справах про злочини неповнолітніх.....	4
Обставини, що підлягають встановленню по справам про злочини неповнолітніх.....	7
Затримання неповнолітнього як підозрюваного.....	13
Пред'явлення обвинувачення і допит неповнолітнього як обвинуваченого.....	15
Застосування до неповнолітнього обвинуваченого запобіжних заходів.....	20
Взяття неповнолітнього під варту.....	25
Допит неповнолітнього свідка і потерпілого.....	28
Допит законного представника неповнолітнього.....	32
Участь захисника у справах про злочини неповнолітніх.....	34
Порядок закриття кримінальних справ щодо неповнолітніх.....	37
Порядок оформлення Особових справ неповнолітніх, до яких застосовуються примусові заходи виховного характеру.....	40
Деякі особливості розслідування справ про втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність.....	43
Виявлення слідчим причин і умов, що сприяли вчиненню злочина неповнолітнім.....	51
Слідчий і засоби масової інформації по справам про злочини неповнолітніх.....	52
ОБОВ'ЯЗКОВА НОРМАТИВНА ЛІТЕРАТУРА.....	54

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ СПРАВ ПРО ЗЛОЧИНИ
НЕПОВНОЛІТНІХ

К.І. Дяченко, Н.В. Шость

Відповідальний редактор	<i>К.Л. Пінчук</i>
Комп'ютерний набір та верстка	<i>Л.П. Зябченко</i>
Технічні редактори	<i>Г.П. Ульяніч</i>
Художні редактори	<i>Є.М. Сін</i>

Здано до друку 31.01.97 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Таймс.
Умови, друк. арк. 3,5. Умови, вид. арк. 3,8.
Тираж 200 прим. Зам. 502

Віддруковано в друкарні вид. "Константа",
310145 , м. Харків, вул. Космічна, 26